

בעזה ש"ת

מתעבות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל

כרך א • אדר תשפ"ו

מכון
אהלי
קדם

מתנות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל
כרך א • אדר תשפ"ו

נשיא המערכת

הרה"ג הרב שמעון חי אלוף שליט"א
רב קהילת אהבה ואחוה וקהילת אהל אברהם

חברי המערכת

הרב ישי רונן

הרב דוד יוסף

©

כל הזכויות שמורות
ירושלים 2026

יו"ל ע"י
מכון
אהל
קדם

לכל ענייני הקובץ

kovetzmetivot@gmail.com

מאמרים הערות ותגובות יתקבלו בברכה
ויתפרסמו לפי שיקול דעת העורכים

אחריות תוכן המאמרים

הינה על כותביהם בלבד

עיצוב כריכה ושערים

המעצב

איזמר נתן • 050-2643860

סדר ועימוד

ירידה כהן 058-321-6699

תמונת הכריכה הקדמית:

היכל בית הכנסת 'בן עזרא' בקהיר

במקורו בית הכנסת של קהילת "אלשאמיין" (בני ארץ ישראל) בו נמצאה הגניזה הקהירית

בתחתית העמוד:

כתר ארס'צובא

תמונת הכריכה האחורית:

אוסף קטעים וכתבי יד שנמצאו בגניזה הקהירית

כתבי היד בכריכה האחורית:

פארסת (רשימת חיבורים) של רב סעדיה גאון

אגרות בכתובת ידם הטהורה של רב האיי גאון, הרמב"ם, רבינו אברהם בן הרמב"ם

קולופון לפירוש רב האיי גאון לחגיגה בכתובת ידו הטהורה של רב אביתר גאון ארץ-ישראל

תמונות כתבי היד באדיבות ספריית האוניברסיטה בקיימברידג'

תוכן העניינים

7	דברי פתיחה וברכה ממז"ר הרב"ג ר' שמעון חי אלוף שליט"א
11	מבוא

♦ גנוזות ♦

31	ספר 'דיוקי המקרא' לר' יהודה אבן בלעם - פירוש ספר שמואל הרב ישי רונן
43	קטעים חדשים מספר "המספיק לעובדי השם" - בענין לימוד החכמות ובענין בינויי עם ישראל הרב דוד יוסף
69	אוריין תליתאי - השלמות לשלוש פרשיות החסרות בפירוש התורה לרבנו אברהם בן הרמב"ם הרב משה מיימון

♦ ספונות ♦

91	פרקי מבוא לספר הלכות גדולות, וההדרה של תחילת הלכות כתובות הרב ידידיה כהן
115	פרקי מבוא לתפסיר רס"ג לתורה, וההדרת הקדמותיו וחתימתו לתפסיר הרב ישי רונן ♦ הרב דוד יוסף
171	רשימת תאריכי פטירה מזמן הגאונים הרב יהודה זייבלד
175	נוסח העמידה לחול של קהילת המוסתערבים בדמשק הרב אהרן גבאי

תוכן העניינים

♦ חקר ועיון ♦

- 195 לתולדות הפולמוס בין רב סעדיה גאון לרב אהרון בר מאיר
הרב אברהם דשט
- 221 הלכה, פולמוס, ורטוריקה בכתבי רמב"ם ורבי יוסף טוב עלם
הרב הלל נובצקי
- 271 דעת הרמב"ם בענין השגחה פרטית על עם ישראל ויחסו לאוה"ע [חלק א]
הרב דודון רונן
- 299 בית הכנסת העתיק בדמויה כמקום "ההתבודדות השלמה" של חסידי מצרים
הרב יהודה זייבלד

♦ הלכה ומנהג ♦

- 327 מסורות וקבלות קדומות של בני בבל ומקורן בתורת הגאונים והקדמונים [חלק א]
הרב שמואל יואל סופר
- 381 ברכות מאוחרות לחתימת התלמוד ונוסחאות מחודשות
הרב משה ש. שבת
- 471 בירור מנהגי קשירת הציצית בתורת הגאונים, חכמי המזרח, ושאר חכמי ישראל
הקדמונים
הרב עמנואל מולקנדוב

פרקי מבוא לתפסיר רס"ג לתורה

וההדרת הקדמותיו וחתימתו לתפסיר

קיצור תולדות רבינו סעדיה גאון וחיבוריו • תרגומו ופירושו הארוך של רס"ג לתורה • תרגומי מקרא שקדמו לרס"ג • כתיבת התרגום ע"י רס"ג - "עת לעשות לה" • תפוצת תרגום רס"ג ועיבודיו בקהילות יהודי ארצות ישמעאל • מנהג לימוד התפסיר בעליפה • מהדורות התפסיר בדורות האחרונים • מהדורה חדשה ומדויקת של תפסיר רס"ג לתורה • הקדמות רס"ג לתפסיר והחתימה: ההדרה מחודשת

לקראת מהדורה חדשה של תפסיר רס"ג לתורה, מתפרסמים במאמר זה מספר פרקי מבוא למהדורה זו. המאמר כולל סקירה קצרה על התפסיר עצמו, הנקרא "התפסיר הקצר", וכן על מטרת כתיבתו ע"י רס"ג והיחס אליו בעיני פוסקי ההלכה במשך הדורות. כן ניתנת במאמר זה סקירה ראשונה מסוגה על המסורת החיה של לימוד תפסיר רס"ג ועיבודיו בקרב קהילות יהודי ארצות ישמעאל ברוב מקומות פזוריהם, אשר בחלקה שרדה עד לדורנו אנו. כן יידונו במאמר זה בקצרה מהדורות התפסיר על התורה שיצאו לאור עד עתה, ויובא בו מבוא קצר לדרך הההדרה של המהדורה החדשה. בנוסף תובא בסוף המאמר ההדרה מחודשת של שתי הקדמות רס"ג לתפסיר - ההקדמה הגדולה וההקדמה הקטנה, עם תיקוני תרגום, השלמות והערות. עוד תפורסם בזאת לראשונה תגלית חדשה בחקר התפסיר, היא חתימתו של רס"ג לתפסיר, אשר כוללת במילים קצרות יסודות חדשים במטרת כתיבת התפסיר ע"י רס"ג.

קיצור תולדות רבינו סעדיה גאון וחיבוריו

רב סעדיה גאון ראש ישיבת סורא נולד בעיר דילאץ במחוז פיום שבמצרים, בשנת ד'תרמב (882). בין השנים ד'תרע"ה-ד'תרפ" (915-920) עלה והתיישב בארץ ישראל, שם קנה תורה וחכמה מהדקדקנים הטבריינים ומרבו ר' עלי בן יהודה הנזיר, אשר ככל הנראה יש לזהותו עם "אבו כת'ר יחיי בן זכריא" שנזכר בדברי ההיסטוריונים בתור רבו של רס"ג¹.

1 ראה נ' אלוני, 'עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו "יסודות הלשון העברית"', לשוננו לד (תשרי-טבת תש"ל), עמ' 82-80. לזיהוי של אבו כת'ר בתור רבו של רס"ג ראה במאמר הנ"ל בעמ' 80, שם הובא קטע מדבריו של ההיסטוריון הערבי אלמסעודי (מת בשנת 956), בדברו אודות מפרשי המקרא בזמנו, ונביא כאן את דבריו במלואם עקב

תורה זו העלה לימים על הכתב בספרו 'צחות לשון העברים'², ובפירושו לספר יצירה³ ובמקומות מפוזרים בשאר כתביו.

לאחר מכן גמלה החלטה בלבו לעלות למרכז התורה באותם ימים - ישיבות הגאונים שבבבל, ולשם כך החל במסע אשר במהלכו עבר דרך חלב, בה שהה בשנת ד'תרפ"א (921), עד הגיעו למחוז חפצו בשנת ד'תרפ"ב (922), שם עלה ונתעלה וקנה לעצמו תואר 'ראש כלה' בישיבת פומבדיתא, תואר כבוד הניתן ע"י הגאונים לחכמים מופלגים.

כמעט טבעית היתה בחירתו של ראש הגולה ר' דוד בן זכאי למנות את רבנו לעמוד בראשות ישיבת סורא, וכך בשנת ד'תרפ"ח (928) נתעטר בעטרת הגאונות, ולראשונה בתולדות גאוני בבל עמד בראשות הישיבה חכם שאינו יליד בבל וחניך מוסדותיה.

חשיבותם לבירור תולדות רס"ג (אלמסעודי, כתאב אלחנביה ואלאשראף, מהד' M.J. De Goeje (ליידן: בריל, 1894), עמ' 112-114): "בני ישראל מכת הרבניים, שהם הקהל והציבור הגדול, וכת הענניים (-הקראים), שהם אלה ההולכים בדרך הצדק והייחוד - הם מסתמכים בפרשנות הכתבים העבריים, התורה, הנביאים והכתובים, שהם עשרים וארבעה ספרים, ותרגומם לערבית, על כמה מבני ישראל המשובחים בעיניהם, שראינו את רובם בעינינו, ומהם את אבו כת'ר יחיא בן זכריא הסופר מטבריה, מכת הרבניים בהשקפתו, שנפטר בסביבות שנת שלוש מאות ועשרים (-למנין הישמעאלים). וביניהם סעיד בן יעקב אל-פיומי (-רס"ג), גם הוא מכת הרבניים בהשקפתו, שלמד אצל אבו כת'ר, ונכבד תרגומו יותר מהם (=מהתרגומים האחרים). והיו לו פרשיות בעיראק עם ראש הגולה דוד בן זכאי מזרע דוד, והתנגדות עליו, וזאת בכליפות (-בעת מלכותו של) "אלמקתדר", והתפלגו היהודים בגלל שניהם, ונכח (-רס"ג) במושב הוויזר עלי בן עיסא ועוד מן הוויזרים, השופטים ואנשי החכמה, כדי להפריד ביניהם. ואלפיומי (-רס"ג) עמד בראש רבים מהם (-מבני ישראל), והם נשמעו לו. ונפטר לאחר שנת שלוש מאות ושלשים" (המקור הערבי: אלסראיליון מן אלסמעת' והם אלחשר ואלג'מהור ואלעט'ם ואלענאניה והם תמן יד'הב אלי' אלעדל ואלתוחיד פיעתמדון פי תפסיר אלכתב אלעבראניה' אלתוראה' ואלאנביא ואלזבור והי ארבעה' ועשרון כתאבא ותרג'מתהא אלי' אלערביה' עלי' עדה' מן אלסראילין אלמחמודין ענדהם קד שאהדנא אכת'רהם מנהם אבו כת'ר יחיי בן זכריא אלכאטב אלטבראני אשמעת' אלמד'הב וכאנת ופאתה פי חדוד אלעשרין ואלת'לאת מאיה' ומנהם סעיד בן יעקב אלפיומי אשמעת' אלמד'הב איצ'א וכאן קד קרא עלי' אבי כת'ר וקד יפצל תפסירה כת'ר מנהם וכאנת לה קצץ באלעראק מע ראסא ג'אלות דאוד בן זכי מן ולד דאוד ואערתאץ עליה וד'לך פי כלאפה' אלמקתדר ותחזב מן אליהוד לאחלהמא וחצ'ר פי ג'לס אלחזיר עלי בן עיס' וגירה מן אלזורא ואלקצ'אה' ואהל אלעלם לפצל מא בינהם ותרסא אלפיומי עלי' כת'ר מנהם ונאקאדוא אליה וכאנת ופאתה בעד אלת'לאתין ואלת'לאת מאיה').

2 א' דותן, אור ראשון בחכמת הלשון, ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, ירושלים תשנ"ז.

3 ירושלים, תשל"ב. ראה בפרט בפירושו לפרק ד הלכה ג.

4 את שהייתו בחלב הודיע רס"ג באגרת ששלח לשלשת תלמידיו אודות הפולמוס הקשה שניהל לצד חכמי בבל נגד ר' אהרן בן מאיר גאון ראש ישיבת ארץ ישראל על אודות עיבור השנה. וכך כתב: "דעו כי בעודני בחלב באו מקצת התלמידים מבעל גד, והגידו כי בן מאיר חושב לקבעם (=את החודשים) חסרין, ולא האמנתי". ובאגרת נוספת ששלח לתלמידיו באותו ענין: "כי בתוך הקיץ שעבר בהיותי בחלב שמעתי כי בן מאיר חושב להכריז מרחשון וכסלו חסרין וכתבתי אליו כמה אגרות להזהירו מעשות כן ולהודיעו כי המה שלמין ולבאר לו מאי זה טעם המה שלמין ושבתי אני וירדתי בגדד והייתו! סבור כי קיבל' עד אשר באה השמועה בבגדד כי הכריזם חסרין" וכו' (ג' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים ח"ב, כתבי גניזה 5-6).

רב סעדיה גאון היה הראשון מזמן חתימת התלמוד שהחל לחבר חיבורים רבים בנושאים ענפים ומסועפים, למעלה מארבעים חיבורים יצאו מתחת ידו⁵, שבהם הוארה חשכת הגלות באור יקרות עוד שנים רבות לאחר הסתלקותו בדורות שלאחריו, ובמידה ניכרת אף עד ימינו אנו.

נושאי חיבוריו עשירים ומגוונים הם ונוגעים בכל מקצועות התורה, ביניהם נמנים פירושים לכתבי הקודש, ספרי הלכה שונים, פירוש מילים קשות לששה סדרי משנה⁶, פירוש לספר יצירה, דרשות בהלכה ובאגדה, ספרי דקדוק ומחשבה, ספרי פולמוס, פיוטים רבים ועוד.

על אישיותו וחכמתו של רס"ג העידו רבים, בדורו ובדורות שלאחריו. רב ניסי אלנהרואני שהיה מחכמי בבל בימיו של רבינו, העיד עליו: "שהוא אדם גדול ומופלג בחכמה ואינו מתיירא מאדם בעולם ואינו מסביר פנים לשום אדם בעולם מפני רוב חכמתו ורוחב פיו ואריכות לשונו ויראת חטאו"⁷. רב שרירא גאון כותב: "חכם גדול היה, ואין משנה שלימה ממשנתו אובדת אותו"⁸. רב האיי גאון כתב אודות ענין הלכתי שבו חלק על רס"ג (ספר המקח והממכר, מהד' רי"צ שטמפפר פרק ג עמ' 75-74): "ואיני אומר אלא שהוא מטעות המעתיק, כי חכמת ראש הישיבה הפיומי היתה למעלה מזה". חכם אחד, מן הבאים בעקבות רס"ג, כותב: "אילו נשבעתי על כך היתה זו שבועת אמת, שבכל פעם שעיינתי בחיבורי ראש הישיבה (-רס"ג) ירחמהו האל, ובתשובותיו על השאלות שקדמו, עלה בדעתי שקרובים הם למקצת הנבואות ומשמחים לב המעיין"⁹. ר' שלמה ברבי נתן כותב בסידורו (פרק 1), לאחר שחלק על רס"ג בדין מסוים בהלכות לולב: "עכשיו יש הרבה דברים נפסדים במה שמוצג בחיבורים בגלל רוע ההנהגה של מוסרי המסורת ומיעוט התבוננותם, שבכך נגרם קלקול לבעלי החיבורים. שלא כמו הרב הזה השלם שהחיה את התורה לאחר חורבנה, וגילה את אורה לאחר שכבתה, שכמעט אינו שוכח דבר מעניינים אלה ואינם נעלמים ממנו, אלא הם מן המעט שבידיעותיו, ומן הדברים הקלים שהוא זוכר. כי המעט שבמעלותיו המפורסמות מפליא את הנכבדים שבחכמים ומביך את מחשבות הנבונים"¹⁰. רבינו בחיי אבן פקודה כותב בהקדמתו ל'חובות הלבבות' על פירוש

5 חלק מהם כבר נדפסו אך אינם מצויים בידי כל אדם, וחלקם עדיין ספונים בכתבי ידות תחת מעטה לשון ערב ומצפים לגואלם.

6 ראה ע' פוקס, 'מלות המשנה לרב סעדיה גאון: הפירוש הראשון למשנה', סידרא כט (תשע"ד) 61-77.

7 סדר החכמים וקורות הימים, ב, עמ' 80.

8 תשובות הגאונים שערי צדק חלק ג שער ג ס' יא.

9 הובא אצל א' שלוסברג, 'המגמות החברתיות של חיבורי רס"ג', ג, קובץ אסופות ח"ו, עמ' עו. מתורגם מערבית.

10 מתוך תרגומו של ר' נסים סבתו, נדפס בגניזת קדם יז עמ' 116.

רבינו לתורה: "והתבונן מספר תורת אלהיך מה שהעירותיך עליו, והיעזר להשיג אותו בקריאת ספרי הגאון רבינו סעדיה, זכרוננו לברכה, שהמה מאירים השכל, ומחדדים הבינה, ומורים הפתי, ומזרזים העצל". ר' שמואל אבן ג'אמע מכנה את רבינו (אגרת המופת פרק א עמ' יז): "ראש המתרגמים ואדון המפרשים". ר' אברהם אבן עזרא התבטא על רס"ג (הקדמת ספר מאזניים): "הגאון רב סעדיה מפיתום, ראש המדברים בכל מקום". ר' משה אבן כשכיל כתב על רבינו: "האדון הנעלה, אדון המפרשים, רבינו סעדיה זצ"ל, המלמד את בני ישראל חכמות רבות", ועוד תיאר את רבינו במלים אלו: "רבנו סעדיה ז"ל, רב התועלת לאומה וירא החטא"¹¹. ר' יצחק בן שמואל הספרדי כותב בתחילת פירושו לתוכחת רבינו 'אם לפי בחרך': "תפילה זו, המכוון בה קשה, תיבותיה סתומות, רעיונותיה דקים, מגלה את עוצם מעלת הגאון שחיבר אותה, זכרו לברכה, [ו] כוחו בלשון העברית המקודשת, והיותו צולל בה צלילה עמוקה, לא ימשל בה זולתו ולא יתקרב אחר למעלתו, לא ממי שקדם לו ולא ממי שבא לאחריו, בחן המילים ורוממות הרעיונות ויפי צורתה"¹². ר' יוסף אבן עקנין כתב על רבינו בדברי החתימה לספרו 'התגלות הסודות והופעת המאורות' (פירושו לשיר השירים מהדו' הלקין עמ' 499): "מורה הדרך הזאת וראשה וגדולה הלא הוא הגאון המפואר רבינו סעדיה גאון ז"ל, אשר באורו נראה אור ובמנהגו ננהג". הראב"ד בספר הקבלה כותב: "והיה אבוקצין לכל קהלות ישראל כי לא היה חכם בדורו כמוהו, הוא רבינו סעדיה ז"ל משועי יהודה מבני שלה בן יהודה מזרע רבי חנינא בן דוסא. ולאורו הלכו כל ישראל ממזרח שמש עד מבואו"¹³. ר' יהודה אלחריזי כתב (כתאב אלדרר, עמ' 103): "והעמיד ה' אדון העוה"ז והעוה"ב את רבינו סעדיה, יאיר ה' את פניו, ובזה הולך את הבריות בדרך הישר, והוא חידש מחוקי התורה מה שנמחו עקבותיו, וריפא את הדת ממחלתה והבריא אותה, ונתקנו מצבי התורה הפגומים והתחזקו קשריה שהתרופפו". והרב המאירי בפתיחת פירושו לאבות כתב על רס"ג: "ויחבר ספרים הרבה עד אין קץ, בתורה שבכתב ובתורה שבע"פ ובדקדוק ובחכמות חיצוניות, ורוב ספריו ראויים לסמוך עליהם".

11 הובא במאמרו של א' שלוסברג, 'פירושו של ר' יצחק בן שמואל אלכנזי על סיפור אשת בעלת האוב (שמואל א פרק ח)', עיוני מקרא ופרשנות, כרך ח, עמ' 197. יש לציין ששני תיאורים אלו 'רב התועלת לאומה' ו'ירא החטא' אכן קולעים אל השערה בתיאור דמותו של רבינו סעדיה, ששני עיקרים אלו, הדאגה לתועלת האומה וכן יראת החטא, הם העומדים בבסיסם של כל כתביו וניכרים בהם.

12 'י טובי, 'תרגומו ופירושו הערביים של ר' יצחק בן שמואל הספרדי לתוכחה אם לפי בְּחֶרֶךְ לרס"ג', תעודה יד, עמ' 68.

13 ראה גם את דברי ר' סעדיה אבן דנאן במאמרו על סה"ד, ואת דברי ר"י הישראלי ביסוד עולם מאמר ד' פי"ח.

כה גדול היה שמו של רס"ג בקרב יהודי ארצות ישמעאל, עד שאף מצויה בידינו עדות מאחד מחכמי הערבים, ובה הוא מספר כי "היהודים סבורים שאין מי שישווה לאלפיומי" (רס"ג)¹⁴.

את זמן פטירתו מן העולם מסרו לנו בניו באגרת שבה גוללו את תולדותיו ורשימת כתביו, וזה לשון האגרת: "היו שנות חיי אדוננו זכר צדיק לברכה פחות משישים שנים, מלך מהן ארבע-עשרה שנה בישיבת מחסיה חסירות ארבעה ימים, ונפטר בליל שיני בסוף האשמורת התיכונה בששה ועשרים בחדש אייר של שנת אלף ורנ"ג¹⁵. היום לאסיפתו פחות מאחת-עשרה שנה, המקום ימהר עמידתו בקרוב"¹⁶.

תרגומו ופירושו הארוך של רס"ג לתורה

מבין חיבוריו הידועים והנלמדים ביותר במשך כל הדורות נמנה תרגומו הערבי שכתב לכל התורה, הנקרא בערבית "תפסיר". תרגום זה היה אבן פינה בלימוד התורה, והיווה את הפירוש הראשון לתורה¹⁷ בקרב רוב ככל קהילות היהודים יושבי ארצות ישמעאל, בכך שכאשר היו מלמדים לילדים את המקרא, היו מוסיפים ללמדם את התרגום הזה, ובעל-פה¹⁸ (ראה אודות כך להלן). תרגום זה צוטט ונידון רבות בכתבי הראשונים שבאו אחריו, אשר הרבו לבנות ולסתור בדבריו. העתקותיו המרובות של חיבור זה שהגיעו לידינו מלמדות על תפוצתו האדירה בכל התקופות. ענפיה של תפוצה זו הגיעו עד לתרגומים השומרוניים ותרגומי הכנסיה הקופטית והסורית לתורה, אשר העתיקו את

14 אלו דבריו של אבן אלנדים, שכתב על רס"ג: "אלפיומי היה אחד מן היהודים היותר נכבדים ומחכמים הבקאים בשפה העברית, למעשה סבורים היהודים שאין מי שישווה לאלפיומי. שמו היה סעיד, וקוראים לו גם סעדיה" (הובא בספר 'עולמות שזורים, ביקורת המקרא המוסלמית בימי הביניים' (תשנ"ט), עמ' 128).

15 למנין שטרות, ד'תשב ליצירה (942).

16 הספריה היהודית בימי הביניים, רשימה 85.

17 על תפיסתו של רס"ג את תרגומו כ'פירוש' ולא רק כתרגום מילולי בשונה מתרגומי הקראים, ראה: מ' פוליאק, 'תפיסת רס"ג את תרגום התורה בהשוואה לתפיסת הקראים', בתוך: מסורת ושינוי בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, רמת גן, עמ' 191-201.

18 חשוב לציין כי תרגומו ופירושו הארוך של רס"ג היוו את הפירוש הראשון והעיקרי על התורה למשך דורות רבים בקהילות יהודי ארצות ישמעאל, כשם שפירוש רש"י היוו הפירוש העיקרי לתורה בקרב קהילות יהודי ארצות אדום. זאת ניתן לראות מתוך פירושי ר' יהודה אבן בלעם, ראב"ע, ר' אברהם בן הרמב"ם, ומפרשים נוספים שחיו במלכות ישמעאל, אשר מביאים רבות מדברי רס"ג בתרגומו ובפירושו הארוך, ודנים בו רבות לבנות ולסתור, ורס"ג אף נקרא בכתביהם "המפרש" בסתם (ובדברי ראב"ע: 'הגאון' בסתם). גם לאחר פרסומו של פירוש רש"י בקהילות המזרח, שמר פירוש רס"ג על מקומו כפירוש העיקרי לתורה בקרב היהודים במלכות ישמעאל, כפי שניתן לראות למשל בפירושי ר' אברהם בן הרמב"ם על התורה ובפירושים נוספים מן המזרח בתקופה זו ומעת לאחריה, שפירושי רס"ג המובאים בהם מרובים פי כמה מפירושי רש"י (על היחס בין פירושי רס"ג לפירושי רש"י בפירוש ראב"ם, ראה בהקדמתו של ר' משה מיימון למהדורתו לפירוש ר' אברהם בן הרמב"ם על ספר בראשית, מהדורת מכון 'עלה זית', עמ' כז הע' ו). עם התמעטות הבנת השפה הערבית הספרותית הגבוהה בקרב העם היהודי, נתמעט גם השימוש בפירוש רס"ג, וראשוניות פירושו ומסורת לימודו הלכו ונשתכחו.

נוסח התפסיר של רס"ג לאותיות ערביות, והשתמשו בו כתרגום מוסמך לתורה, בין בצורת עיבודים של התפסיר ובין בנוסח התפסיר כמות שהוא, ואף ציינו בדבריהם את שבחו של תרגום רס"ג כמובחר שבתרגומים, ובכך נתקיים ברבינו הכתוב "ואמרו רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה"¹⁹.

חיבור נוסף כתב רס"ג לפרש את התורה, והוא פירושו המכונה 'הפירוש הארוך'²⁰. בדברי הקדמתו לתרגומו (אשר ההדרתה מובאת לקמן) כתב רס"ג שלאחר שחיבר את הפירוש לתורה (אשר הוא כלל גם כן תרגום מילולי לכל מילות התורה), נזקק לבקשת אחד מתלמידיו לכתוב 'תרגום' בפני עצמו לכל התורה, בו יובאו רק רמיזות קצרות לביאורים שנכתבו בהרחבה וביתר פירוט בפירוש הארוך, אשר הכיל מלבד פירוש ענייני ומפורט, גם תשובות למינים וכן לקראים החולקים על מסורת החכמים והנוטים מדרך המשנה והתלמוד. מטרת ה'תרגום' היתה עבור אדם המעוניין לעמוד על משמעות המקרא בקיצור מבלי שיזדקק לאריכות הדברים שבפירוש הארוך ולכל תשובותיו של רס"ג על הכופרים, וכן בכדי שישמש לו 'תרגום' זה כמראה מקום, שכאשר ירצה להעמיק בענין מסוים ידע היכן לבקש אותו בפירוש הארוך.

הפירוש הארוך נכתב באופן שכל חטיבת פסוקים מתורגמת בתרגום מילולי, אשר תוכנו דומה ל'תרגום' הבא לבדו, ולאחר מכן מובא ביאור רחב ומפורט על אותה חטיבת פסוקים. ה'תרגום' הבא לבדו שונה בכמה מקומות מן התרגום שבפירוש הארוך²¹.

19 ראה ת' צבי, 'הנוסח השומרוני של תרגום רס"ג לתורה', גנזי קדם יב (תשע"ז), עמ' 113-126, ר' וולנדט, 'הבראיסטים קופטים בימי הביניים? על מסירת התפסיר של רס"ג', תרביץ פג (א-ב, תשע"ה), עמ' 86-71, וראה שם בעמ' 79, העתקת לשונו של חכם קופטי אלמוני בשבח תרגום רס"ג, הכותב שהוא "המובחר שבמתרגמים והרהוט שבמפרשים, כי לטעמי סגנונו הערבי התמציתי, רהיטותו הכללית וההתאמה העקבית בין הערבית לעברית, משברים מאוד את האוזן", כלשונו. והשווה לדבריו של אלמסעודי (ראה בהערה לעיל): "ומהם סעדיה בן [אבו] יעקוב הפיומי, גם הוא מכת הרבניים בהשקפתו, שלמד אצל אבו כת'ר, ונכבד תרגומו יותר מהם" (=מהתרגומים האחרים). יש להעיר שאף נמצאה העתקה קצרה של קטע מפירוש רס"ג הארוך לספר ויקרא, פרשת אחרי (יח, יח), בכתב יד שומרוני (כ"י ששון 726 עמ' א2 - א3). ראה על כך: Gregor Schwarb, *Abū l-Ḥasan al-Šūrī's Kitāb fī bāb al-qibla and its Qaraite Refutation*, Samaritan Languages, Texts, and Traditions: בתוך: 193-194, ושם הע' 14 (תודה לר' יהודה זיבילד על הפניית תשומת ליבנו למאמר זה).

20 הפירוש הארוך לחצי הראשון של ספר בראשית יצא לאור ע"י מ' צוקר, ביהמ"ד לרבנים באמריקה, תשד"מ. חציו השני של הפירוש לספר שמות יצא לאור ע"י י' רצהבי, מוסד הרב קוק, תשנ"ח. על ההדרת הפירוש לחציו הראשון של ספר שמות שוקד פרופ' חגי בן שמאי. על הוצאת הפירוש הארוך לספר ויקרא עמל הרב יהודה זיבילד בסיועו של ד"ר ר' דוד סקליר במסגרת מכון "עלה זית" לייקווד, ואף אנו זכינו בס"ד להמנות על עושי מצוה יחד עם הרב משה מיימון. ממנו יצאו עד עתה שתי מהדורות ביקורת, הראשונה לפרשת תזריע, והשנייה לפרשיות מצורע-אחרי (מכון עלה זית תשפ"ג - תשפ"ד). ובימים אלו בס"ד נשלמים השלבים האחרונים של הורדתו לדפוס.

21 מן הראוי היה להרחיב כאן את הדיבור אודות דרכו הפרשנית של רס"ג בתרגומו ובפירושו, שמשועפת היא ובנויה לתפארה על אדני המושכל והמסורה, ומחקרים רבים נכתבו עליה, אלא שקצרה לנו היריעה ובמקום

תרגומי מקרא שקדמו לרס"ג

רבינו סעדיה לא היה הראשון לתרגם את המקרא לשפה הערבית, ובידינו עדויות לתרגומים נוספים שנעשו קודם זמנו, ואשר נראה שחלקם אף עמדו לנגד עיניו. שרידים מתרגומים קדומים אלו זוהו ונתפרסמו בימינו²².

ראיה לכך ניתן גם להביא מדברי רס"ג ב'הקדמה הגדולה' לתפסיר (המתפרסמת להלן), שם כתב שבעת שהיה במצרים סבר שבארצות רחוקות מצויים תרגומים ברורים ומדויקים למקרא, ע"ש, ונראה מתוך דבריו שרק מתוך שלא מצא תרגומים מדויקים כאלו, נזקק לחבר בעצמו תרגום מדויק, אך תרגומים אחרים אכן היו קיימים בזמנו, אלא שלא היו מדויקים די הצורך.

עדות לקיומו של תרגום שלם על כל המקרא מצינו בדברי אחד מבני זמנו של רס"ג, שהעיד שהיהודים שבימיו סומכים בכל כתבי הקודש על פירושו של אבו כת'ר יחיי בן זכריא הסופר הטברייני²³. והנה ידוע לנו שרס"ג למד אצל אבו כת'ר הנ"ל בעת שהותו בבית מדרש בעלי המסורה הטבריינים (ראה לעיל הע' 1), ועל כן נקל לשער שהשראה רבה

אחר נבוא בארוכה אי"ה. לעת עתה עי' בספרו של ר"מ צוקר 'על תרגום רס"ג לתורה', עמ' 229 ואילך. מאמרים נוספים לדוגמא ראה: י' טובי, 'ה"תאוויל" בתפסיר רב סעדיה גאון למקרא', שערי לשון עמ' 140 - 161. א' שלוסברג, 'אופיו ומטרותיו של תפסיר רס"ג למקרא', מסורה ליוסף ד' (תשס"ה) עמ' 342-368. לביבליוגרפיה של מאמרים אודות דרכי תרגום רס"ג ראה נ' אילן 'למה בהוראת אל בתרגום רס"ג', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, כד (תשע"ו), עמ' 249 ואילך.

22 ראה על כך: י' טובי, 'שרידי תרגום ערבי לתורה קודם לתפסיר רב סעדיה גאון', מסורות ז (תשנ"ג), עמ' 127-87. ס' הופקינס וי' בלאו, 'תרגומי מקרא קדומים לערבית היהודית', פעמים חוברת 83 (תש"ס), עמ' 14-4. וראה עוד י' בלאו, 'תרגום רב סעדיה גאון לתורה וסטיותיו מתרגום מילולי', גנזי קדם יב (תשע"ו) 53-64. י' בלאו וס' הופקינס, 'הערבית-היהודית הקדומה בכתבי פונטי' - חלק א, טקסטים מקראיים משלהי האלף הראשון, ירושלים תשע"ז. י' טובי, 'על קדמותם של תרגומי המקרא בערבית-יהודית וקטע חדש מתרגום ערבי-יהודי קדום לתורה', בתוך: י' טובי וי' אבישור (עורכים), בין עבר לערב, כרך ב', תשס"א, 17-60. וראה י' טובי, 'תרגומי המקרא הערביים-היהודיים הקדומים', בתוך: מחקרי מערב ומזרח: אסופת מחקרים מוגשת לפרופ' הרב משה עמאר (תשע"ח) 116-128. וראה עבודת הגמר של ת' קיזל, 'תרגומי המקרא הקדם סעדיאנים לערבית יהודית, 2008 (בעיקר עמ' 15-3). הנ"ל, 'איחוד וגיוון בתרגומי המקרא הקדם סעדיאנים לערבית יהודית', דארנא, 45-137. 161. הנ"ל, 'מילון עברי - ערבי לתרגומי המקרא הערביים-היהודיים הקדומים', בתוך: מטוב יוסף - ספר היובל לכבוד פרופ' יוסף טובי, כרך שלישי (עמ' 11-41). ר"מ צוקר בספרו 'על תרגום רס"ג' (עמ' 1-7) דן בעניין זה ופקפק על מציאותם של תרגומים שלמים למקרא שקדמו לזמנו של רס"ג שנעשו ישירות מנוסח המקרא (ולדעתו התרגומים הערביים שהיו בזמנו של רס"ג אינם אלא תרגום של נוסח תרגום השבעים וכדו'), והשאיר את הדבר בספק. אך מהמחקרים האחרונים שנערכו התברר שאכן קדמו לרס"ג תרגומים כאלו.

23 מוסר הדברים הוא ההיסטוריון הערבי אלמסעודי (מת בשנת 956). ואלו דבריו: "והם סומכים בפירוש הספרים העבריים, התורה והנביאים והכתובים והם כ"ד הספרים, ותרגומם לערבית, על מקצת מן היהודים הנכבדים אצלם, ואת רובם אנו מכירים, ביניהם אבו כת'ר יחיי בן זכריא הסופר הטברני, מכת הרבניים". [=פיעתמודן פי תפסיר אלכתב אלעבראניון אלתוראה ואלאנביא ואלזבור והי ארבעה ועשרין כתאבא ותרגמתהא אלי אלעריבה עלי עדה' מן אלאסראיליין אלמחמודין ענדהם קד שאהדנא אכתרהם מנהם אבו כת'ר יחיי בן זכריא אלכתב אלטבראני אשמעתי אלמדהב]. (דבריו המלאים הובאו לעיל הע' 1).

קיבל ממנו בעת שנגש לערוך את תרגומו למקרא, ופירושים שונים ממנו שיקע בתרגומו.²⁴

יש להעיר, שישנן מספר מקבילות בין תרגומי המקרא הקדומים לערבית ובין תרגומו של רס"ג, אף בעניינים מהותיים, כגון הרחקת ההגשמה ועוד²⁵, ומכך משמע שבזמן קדום ערכו יהודים תרגומים (ספק חלקיים) למקרא התואמים את מסורת הפרשנות היהודית למקרא, ואשר על מסורת זאת נשען רס"ג בעת עריכת תרגומו השלם למקרא, וממנה אימץ יסודות פרשניים רבים עליהם השתית את תרגומו. חשיבות הערה זאת היא שמכך ניתן ללמוד שרבים מיסודות וכללי פרשנותו של רס"ג המשתקפים מתוך תרגומו, אינם אלא בבואה ממסורת פרשנית רווחת שהיתה מצויה בקרב היהדות הרבנית בדורות שלפניו, ועל מסורת זו ייסד את תרגומו, אלא שרס"ג שיכלל והשלים יסודות אלו והעמיד

24 כך שיער א' דותן (בהקדמתו לספר 'צחות לשון העברים' לרס"ג, עמ' 19), וכך כתב גם א' שלוסברג במאמרו 'הנהגותיו ומנהיגותו של רב סעדיה גאון', בתוך: ספר עמדות"ת ה: מנהיגות והנהגה (תשע"ד), עמ' 215. י' ברודי בספרו "ציון בין הפרת לחידקל" (עמ' 109) כתב שפעלם של חכמי ארץ ישראל בתחום המסורה והדקדוק היה העיקרי ובו עסקו גם רבניים, אבל בתחום פרשנות המקרא אין לנו מידע על פירושי מקרא רבניים ארצישראליים, אלא רק על קראיים. וכן יש לציין לדברי ר"מ צוקר בספרו 'על תרגום רס"ג' (עמ' 3), שם כתב שמדברי מסעודי רק מוכח שאבו כת'ר היה ידוע כאחד מבני הסמכא בעניני מקרא, אך אין מכאן ראיה שנמנה בין מתרגמי המקרא בפועל. אך עתה שנגלו לעינינו תרגומים קדומים לרס"ג, בהחלט נראה שניתן לשמוע מתוך דברי מסעודי אלו שרבו של רס"ג בארץ ישראל, אבו כת'ר שהיה מכת הרבנים, היה חלק ממפעל תרגומים זה, וממפרשי ומתרגמי המקרא בפועל. ויש לציין לדברי נ' אלוני במאמרו 'עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו "יסודות הלשון העברית"', לשוננו לד (תשרי-טבת תש"ל) הע' 35, שם כתב שנתגלו על ידו קטעי פירושים למקרא מבית המדרש של הטבריינים שלא עסק בהם איש ולא ניסה לזהותם. ומכל מקום, אף אם לא מצאנו ראיה ברורה לכך שרבו של רס"ג כתב תרגום שלם על המקרא, נראה שניתן בהחלט להניח שמסורות פרשניות רבות קיבל רס"ג מרבו זה, והן סייעו לו בתרגומו.

עדות נוספת לקיומם של פירושים נוספים למקרא בזמנו, ניתן ללמוד מדברי רס"ג בהקדמתו לספר שבעים המילים הבודדות, שם הביא פירוש לעשר מילים קשות שבמקרא שעל פירושם עומדים אנו מלשון המשנה, על מנת להוכיח את צדקת מסורת הרבנים כנגד הקראים, וכתב: 'שהמפרשים מפרשים את דברי חירם לשלמה וְאֶנְחֵנוּ נִכְרַת עֲצִים מִן הַלְבָּנוֹן כָּכָל צָרְכָּךָ (דה"ב ב טו) - הדרוש לך, והם גזרו זאת מהמצוי במשנה (כ"ב ד ב) צָרִיךְ לָקֹחַ לוֹ דָּרָךְ, וְאֵינוּ צָרִיךְ'. ע"כ. ובהמשך דבריו כתב: 'והם אינם מעלים על דעתם שהם גזרו את מקור המילים האלה ממה שהבאתי להם כראיה את המשנה וגיליתי זאת', עכ"ל. ראה על כל זה באורך י' רונן, 'ספר שבעים המילים הבודדות', בית אהרן וישראל שנה לט גליון ה (רלג) עמ' טו-לא. הנ"ל, 'ספר שבעים המילים הבודדות [ב]', בית אהרן וישראל שנה מגליון ב (רלז) עמ' ה-כג. אמנם ר"מ צוקר בספרו 'על תרגום רס"ג' (עמ' 5) כתב שאין מכאן ראיה, ושיש לדחות שכוונת רס"ג לפירושי מלים מסוימות שהיו רווחים ומקובלים אצל הלומדים והמלמדים, ואכמ"ל.

25 ראה על כך בספר 'על תרגום רס"ג' (עמ' 7 הע' 18), שם הביא מספר דוגמאות לכך, שמסורת תרגומית יהודית שנשתמרה בכתבי החכם הערבי אבן קתיבה, שקדם לרס"ג, זהה לתרגומו של רס"ג. נביא מתוכן שתי דוגמאות מייצגות: א. בפסוק "את קשתי נתתי בענן" מתרגם רס"ג: "כבר נתתי", וכוונתו שלא נתחדש טבע הקשת בעולם, אלא שאת אותה הקשת שכבר נתן ה' בטבע העולם, אותה קבע כסימן. וכך נמצא גם בקטע של תרגום קדום שצוטט אצל החכם הערבי אבן קתיבה. ב. בפסוק "ארור כנען" מתרגם רס"ג: "ארור אבי כנען", ולפי זה נח כיוון את קללתו על חם ולא על כנען, וחיידוש פרשני זה נמצא גם בקטע תרגום נוסף שמצטט אבן קתיבה.

נוסח תרגום מדויק בערבית צחה ומדוקדקת, דבר שלא נעשה טרם זמנו, וזאת מלבד חידושי הפרשניים ששיקע בתרגום.

כאן יש לעמוד על ענין נוסף בדרכו של רס"ג בעריכת התרגום. רס"ג בתרגומו כתב זיהוי מדויק לכל שמות הארצות, בעלי חיים, אבני החושן ועוד, שנזכרו בתורה, והראב"ע בפירושו לבראשית (ב, יא) כתב שכל זיהוים אלו אינם קבלה בידו, ולא באו לו אלא מדעתו שלו כפי נטיית ליבו, ועשה רס"ג כן רק כדי שלא יטענו הגויים שאין בידינו לפרש את כל התורה, ואלו דבריו: "ואין ראיה על פישון שהוא היאור, רק שתרגם החוילה כפי צרכו, כי אין לו קבלה. וכן עשה במשפחות, ובמדינות, ובחיות, ובעוף השמים, ובבהמה, ובאבנים, אולי בחלום ראם. וכבר טעה במקצתם כאשר אפרש במקומו. אם כן לא נישען על חלומותיו. אולי עשה כן לכבוד השם, בעבור שתרגם התורה בלשון ישמעאל ובכתיבתם, שלא יאמרו כי יש בתורה מצוות²⁶ שלא ידענום". ועוד כתב זאת הראב"ע בפירושו לשמות (פירוש שני כח, ט): "ואבן השהם לבנה, ובארמית בורלא, ולשון ישמעאל בולאר. ואין לנו דרך בבירור לדעת אבני המלואים, כי הגאון תרגמם כרצונו, כי אין לו קבלה שיסמוך עליה". ודברים כיוצא בכתב ר' אברהם בן הרמב"ם בפירושו לתורה שם על תרגום רס"ג לאבני החושן: "וכל מה שפירש רבנו סעדיה זכרו לברכה באבנים אלו הוא השערה, ואין אנו יודעים מהן באמת, מלבד זאת שאנו יודעים שהן אבנים יקרות ערך". וראה עוד בפירוש ראב"ע לבראשית (ד, יט).

אך הנה רבינו סעדיה בפירושו הארוך לפרשת שמיני, אחר שהביא בתרגומו זיהוי מדויק לכל רשימת העופות הטמאים שנזכרו בפרשת שמיני, כתב שלא באה לו ידיעה זו אלא מכח קבלה דוקא, ואין זיהויים אלו מדעתו, וכלשונו:

"אע"פ שתרגמנו אלו העשרים עופות כפי שקבלנו²⁷, הרי כל פרט מהם אילו יבוא לידינו לא היינו מכירים בבירור שזה הוא וזה שמו, וכל שכן שיש בין עשרים אלו שנאמר בהם 'למינהו' ארבע פעמים, שמשמע שיש עוד כאן מינים אחרים אסורים שאינן בכלל אלו העשרים. וכיון שכן צריכה היתה החכמה האלהית להניח לנו סימנים, שבהם נבדיל את העוף הטמא מן הטהור, כדרך שהניח בבהמה ובדגים"²⁸.

26 יש גירסא: 'מלות'.

27 במקור הערבי: כמא סמענא, ואפשר לתרגם: כפי ששמענו (ועל כל פנים מוכח מכאן שתרגומו לשמות העופות אינו מדעתו, וכמבואר להלן).

28 'פירושי רס"ג על התורה' מהד' הר"י קאפח, עמ' קכב.

ומדבריו אלו נראה שתרגם את כל שמות העופות כפי קבלתו שקיבל מרבותיו (אשר ייתכן שהם רבותיו חכמי ארץ ישראל הבקיאים בפירושי המקרא), ולא עשה זאת מדעתו. ומכאן למדים אנו גם לגבי תרגומיו לשמות הארצות ואבני החושן והבהמות ועוד, שכל זאת גם כן לא עשה אלא על-פי מסורת וקבלה ברורה.²⁹ הבנה זו מתחזקת לאור הידוע לנו על הרקע התרגומי והפרשני שקדם למפעל תרגומו של רס"ג, ואשר ממנו שאב רס"ג את היסודות לתרגומו לתורה.

ואכן מצינו בדברי הפוסקים שהשתמשו בזיהויים שבתרגום רס"ג גם בדברים שבהם נפק"מ למעשה, כגון לגבי גבולות הארץ ועוד, וכפי שיתבאר להלן בפרק "תפוצת תרגום רס"ג בקהילות יהודי ארצות ישמעאל", הרי שגם הם סבירא להו בפשטות שכל דברי רס"ג מיוסדים על הקבלה שבאה לו מרבותיו, ומשום כך סמכו על דבריו.

כתיבת התרגום ע"י רס"ג - "עת לעשות לה"

בענין תרגומו של רס"ג לתורה יש ליתן את הדעת על ענין נוסף. שהנה, הרמב"ן (במלחמות ה' שבת מב: מדפי הרי"ף) כתב בשם הרי"ף שאין להציל תרגום מן הדליקה בשבת, משום שתרגום שאינו אונקלוס או יונתן אסור לכתבו, וז"ל:

"וזה שכתב (הרי"ף שם מג.) בתרגום שאין מצילין אותו לא בתרגום דידן, דהוא תרגום דאונקלוס ויונתן, אלא לשון תרגום דעלמא שאע"פ שהפרו תורות לכתוב הכל, לא התירו לכתוב ספרי הקודש אלא בלשון הקודש, אבל לא בלעגי שפה ובלשון אחרת, ד'הפרו תורתך' איכא, 'עת לעשות' ליכא".

ומכאן יש לשאול על רס"ג, היאך תרגם את התורה ללשון ערבי.

והנה הרי"ן שם כתב ליישב הדבר, וביאר שהתירו לכתוב את התורה בכל לשון משום "עת לעשות לה", ואף הביא ראיה מכך שרבינו סעדיה תרגם את התורה לערבית, וז"ל (אחר שהביא את דברי הרמב"ן):

²⁹ ראה עוד על נושא זה בהרחבה, ובפרט אודות זיהויי העופות הטמאים של רס"ג, במאמרו של י' סרי, 'מסורת התרגום של רב סעדיה גאון לשמות העופות הטמאים בתורה', בתוך: ז' עמר, 'מסורת העוף' - קובץ מאמרים (התשס"ד), עמ' 319-251. וראה עוד: הנ"ל, 'מסורת התרגום של ר"י קאפח לשמות בעלי החיים שבמקרא', ספר זכרון לרב יוסף בן דוד קאפח זצ"ל (תשס"א) עמ' 82-93. עוד יש להעיר כאן, שבידי הקראים לא היתה מסורת זו כלל. כבר קרקסאני, שחי במאה העשירית, כותב על העופות האסורים ש"הרבה מהם אינו ידוע", וכך גם כותב על שמות החגבים שאינם ידועים (ראה בספרו של ר' זהר עמר "הארבה במסורת ישראל", עמ' 118 ואילך, שם הרחיב בכך וכתב שלקראים גם לא היתה מסורת ברורה על החגבים, בשונה מהרבניים). אפשר לשער שהסיבה לכך היא משום שהתנועה הקראית צמחה בבבל, ואילו עיקר מסורות הלשון היו בארץ ישראל (ואף מהמסורת הבבלית ניסו הקראים בכל כוחם לנתק עצמם), ואילו רס"ג למד מסורות אלו מחכמי ארץ ישראל הרבניים שלמד אצלם, כגון אבו כתי"ר ועוד, שנראה שאף הם כתבו תרגומים למקרא, וכמו שנתבאר לעיל בפרק "תרגומי מקרא שקדמו לרס"ג".

"ותמהני עליהן, דכיון דמשום עת לעשות לה' הותר לכתוב תרגומו של יונתן בן עוזיאל, למה לא יהא מותר ג"כ תרגום של לשון אחר שכתבו אחד מן החכמים, דהא אידי ואידי מדינא לא ניתן ליכתב, ואי משום עת לעשות לה' שרינן, בכולהו נמי איכא למשרי, והרב רבינו סעדיה גאון ז"ל כתב (ספר) [תפסיר]³⁰ שלו בלשון ערבי, ולפיכך איני רואה מקום לאסור אלא לכתב בלשון שאין אותו העם בקיאים, דבכהאי גוונא ודאי ליכא משום עת לעשות לה'".

והחזו"א אף יישב דבריהם זה עם זה וכתב שאין ביניהם מחלוקת, וז"ל (או"ח ס, יג. ידים

ת, יד):

"ונראה דאין בזה מחלוקת (בין הרמב"ן להר"ן) דודאי הא דהותר תרגום אונקלוס לא משום לועז ללועזים הותר, אלא תרגום אונקלוס הוא בכלל תורה שבעל-פה, ואנו צריכים לתורתו, והותר לכתוב... ודאי עיקר תורה שבכתב שלנו הוא לה"ק, ולא ניתן לקרות בציבור תרגום אונקלוס (במקום קריאת התורה), רק תורה שבע"פ האצורה בתרגום אונקלוס התיירו לנו לכותבו משום עת לעשות... והלכך אם עשה גאון תרגום כיו"ב, ואנו צריכים לתורתו, ודאי מותר. והרמב"ן בהעתקות הדיוטות איירי, שבקיאים רק בלשונות, ולא קשיא קושיית הר"ן".

ועל כן נפסק להלכה שמצילין כתבי הקודש אף כשכתובים בכל לשון, לפי שמותר לכתבם בכל לשון משום 'עת לעשות לה' (עי' טוש"ע או"ח סי' שלד סעיף יב, וב"י שם ד"ה כל כתבי).

ואכן, תרגומו של רבינו סעדיה גאון נכתב משום "עת לעשות לה'", שענין מיוחד היה בו, והוא לעקור ולשרש את דעות המינים והקראים שהתרבו מאוד בדורו, ומצאו להם אחיזה בפסוקי התורה³¹. וכבר נודעה בשערים השתדלותו הגדולה של רס"ג בכל כתביו לעקור ולשרש את דעות המינים והקראים, אשר רבו כמו רבו בדורו, ופעל בכל עוז להעמיד הדת על תילה, וכפי שהעיד עליו הרמב"ם (אגרת תימן, מהד' הרב קאפח עמ' מב) אשר "אנשי דורו רבו בהם ההשקפות והקלקולים, ועלולה היתה להיאבד דת ה', אילולי הוא ז"ל, לפי שכבר גילה ממנה מה שנעלם וחיזק בה מה שנחלש, והפיצו ופרסמו וערכו בלשונו ובקולמוסו... והוא ז"ל כל מעשיו לשם שמים". וכיוצא בזה התבטא עליו הרמ"ה: "ברם זכור אותו האיש לטוב ורבנו סעדיה גאון שמו, שאלמלא הוא נשתכחה תורה מישראל" (אגרות הרמ"ה סימן מא, מהד' הרב הילמן, ספר הזכרון "בית אהרן" עמ' מד).

30 כך נראה לתקן, וכן בנימוקי יוסף (שבת קטו ע"ב) הנוסח: תפסיר.

31 לענין זה ראה בהרחבה בספרו של ר"מ צוקר 'על תרגום רס"ג לתורה'. ענין נוסף היה בתרגום רס"ג, והוא התמודדות עם 'ביקורת המקרא' המוסלמית שרווחה בזמנו, ראה על כך במאמרו של דותן ארד 'ביקורת המקרא באסלאם והשתקפותה בתרגום רס"ג לתורה' (היה היה, במה צעירה להיסטוריה, גיליון 5 תשס"ו, עמ' 32-7).

ובכך יש גם להסביר את ענין עיסוקו הרב של רס"ג במקראות וביאורם, שמכיון שבדורו התרבו דעות המינות והכפירה (כמ"ש הרמב"ם), הוצרך לעיין במקראות ולבארם כנגד הקראים ובכלל שאר דעות המינים. ובזאת הלך רס"ג בדרכם של רבותינו חכמי התלמוד, וכפי שאמרו בתלמוד עבודה זרה (ד.) במעשה דר' אבהו ורב ספרא, שרב ספרא לא השיב למינים ששאלוהו לפרש להם אחד מן המקראות (וכוונת הגמ' לנוצרים שנקראו "מינים" סתם בתקופת המשנה והתלמוד), ואילו ר' אבהו השיב להם ופירשו, וכששאלוהו מה טעם הדבר שרב ספרא לא פירש להם ואילו הוא ידע לפרשו להם, אמר להם ר' אבהו: **"אנן דשכיחין גביכון רמינן אנפשינן ומעיינן"**, אינהו לא מעיינן, כלומר שכיון שאנו מצויים איתכם בבית המלכות (וכידוע שהיה ר' אבהו מצוי בבית הקיסר, עי' סנהדרין יד ע"א ועוד), אנו מוכרחים לעיין במקראות כדי לדעת מה להשיב לאפיקורוס. וזה אכן כמו שהיה בתקופתו של רס"ג, שבגלל לחץ הקראים והמינים רמא אנפשיה לעיין במקראות ולכתוב פירושיהם, ואנהרינהו לעיינן.

אמנם חשוב לציין כי מטרה זו של דחיית דברי המינים והקראים אינה המטרה העיקרית והיחידה לכתיבת התפסיר, אלא עיקר המטרה בכתיבתו היא שיהווה בסיס ויסוד ללימוד התורה שבעל-פה אחריו. כך עולה מתוך דברי רס"ג עצמו בחתימתו לתפסיר, המתפרסמת כאן לראשונה בסוף המאמר.

היו שדייקו מדברי הראב"ע, שרס"ג כתב את תרגומו באותיות ערביות, וזאת על פי מה שכתב בפירושו (בראשית ב, יא) שרס"ג **"תרגם התורה בלשון ישמעאל ובכתיבתם"**, כאשר לכאורה מכך היה ניתן להוכיח שרס"ג כתב את תרגומו גם עבור המוסלמים, שהיו נוהגים להתאסף לויכוחים בין-דתיים עם יהודים ובני דתות נוספות. אמנם כפי שכבר העירו, כתבי היד הקדומים של תרגום רס"ג שבידינו נכתבו אך ורק באותיות עבריות, והכתובים באותיות ערביות הם עיבודים מאוחרים, ואותם ראה ראב"ע³². ויש שפירשו

32 ראה את דבריו של י' בלאו, 'עיונים בכתב-יד מזרחי מתחילת המאה הי"א של תרגום רס"ג לתורה', לשוננו א-ב (אדר התשנ"ח), עמ' 1-2, שדחה את דעת הטוענים שדוקא כתבי היד הכתובים באותיות ערביות הם המשקפים נכונה את נוסח תרגום רס"ג המקורי. וראה עוד במאמרו של י' בלאו 'האם ייעד רב סעדיה גאון את תרגומו לתורה גם למוסלמים', מסורה ליוסף ז (תשע"ב), עמ' 477, שם קבע שתרגומו של רס"ג התחבר מעיקרו ליהודים, זאת הוכיח מכמה וכמה לשונות בתרגום המיוחדות לערבית היהודית בלבד, ולכן נכתב באותיות עבריות בלבד, והוסיף שם שיתכן שהתפסיר נכתב לאחר מכן באותיות ערביות לצורך המוסלמים או הקראים (ואף מסתבר שהם עצמם עשו זאת לצרכם), ושאת מהדורה זו של התפסיר ראה ראב"ע (וראה עוד שם באורך). וראה עוד ס' הופקינס וי' בלאו, 'תרגומי מקרא קדומים לערבית היהודית', פעמים חוברת 83 (תש"ס), עמ' 7, שם כתבו לשער שיתכן ורס"ג כתב מהדורה נוספת של התרגום באותיות ערביות עבור קבוצה מצומצמת של אנשי הגות יהודים ושאינם יהודים, אשר היו מתאספים לדיונים פילוסופיים והגותיים במקומות מסוימים, והיו קוראים באותיות ערביות (וכעין "בי אבידן" המוזכר בתלמוד (שבת קטז.), וראה פי' ר"ח שם: "ספרי דבי אבידן. חצר ידועה ויש בה ספרי חכמות מכל אומה ויש בה ספרי תורה קדש ונביאים וכתובים בלשה"ק. ומפני שאינו ידוע מי כתבו או ישראל או זולתן, אמרו על ר' אבהו שהיה הדבר רפיא בידיה להורות עליהן להצילן או לא. וזה בי אבידן היו מתקבצין שם חכמים ונבונים מכל אומה ונושאים ונותנים בדברי חכמה", והובא גם בערוך ערך בי אבידן, וראה עוד בערוך השלם שם). ואמנם יש להעיר שנראה שדברים אלו אינם תואמים את דרכו

את כוונת ראב"ע, שרס"ג קבע שיטת תעתיק מדויקת מן הכתב באותיות ערביות אל הכתב באותיות עבריות, תוך קביעת תחליף קבוע בדמות אות עברית מיוחדת וקבועה לכל אות ערבית³³.

עוד יש לעמוד על ענין נוסף לגבי תרגומו של רבינו סעדיה גאון לכתבי הקודש, שהנה מדברי רב האיי גאון בתשובתו (תשובות הגאונים - הרכבי ס' רמח) משמע שלא ראה בעין יפה את התרגומים לתורה (שאינם "תרגום דידן" - אונקלוס ויונתן), וחילק בינם לבין מדרשי ההגדות שעל התורה. ונביא כאן תורף דבריו:

והשקפתו של רס"ג, שכל חיבוריו מוקדשים ומכוונים אך ורק לתועלת כלל עם ישראל, וביותר, שרס"ג כתב בספר הגלוי (מהד' בלאו ויהלום, עמ' 167) ש"אין לפעול אלא עם הבינוניים באומה", כלומר שאין לנסות להשפיע על האנשים המשכילים והמלומדים שבאומה, או משום שהם מגאווה לא ישנו את דעתם גם לאחר שירבו עליהם בהוכחות (וזוהי כוונתו של רס"ג בדבריו שבספר הגלוי הנ"ל), או משום שאפשר לסמוך עליהם שיגיעו למסקנות הנכונות לבדם, משא"כ אצל האנשים הבינוניים. ועוד, שספק גדול אם רס"ג היה נוכח במקומות מעין אלו ואף כותב ספרים עבורם, וכל עוד לא מצינו עדות מפורשת על כך, נראה שקשה להניח כן. והלא הרמב"ם אף שגם הוא למד חכמות הגויים עשר ידות וידע היטב כיצד להשיב לאפיקורוס, כתב בפירוש המשנה (ידים פ"ד ה"ו) שהבית שמתקבצים בו להשיב תשובות על התורה קראוהו חכמים "בי אבידן", והכוונה בזה - בית שיאבדהו ויכריתהו ה'. ומשמע שסבר שחכמים לא ראו בעין יפה את הויכוחים שבבית זה, וכמו שמצינו בכמה מקומות בתלמוד שחכמינו התחמקו מללכת לבי אבידן (אמנם עי' תוס' ע"ז (ז') ד"ה הרחק, שכתבו שחכמי התלמוד אכן היו הולכים לבי אבידן להתווכח עמם, ומי שלא היה הולך היה זה מחמת יראה שלא יהרגם, ואכמ"ל). ראה גם בספר 'ליקוטי קדמוניות' (פינסקר עמ' 37) שהביא עדות מחיבור קראי לויכוח שהיה לרס"ג עם 'בן משיח' שבסופו דחאו רס"ג מעליו וגער בו שילך מעליו, ומדבריו שחשב לכתוב המחבר הקראי בגנות רבינו למדים אנו את שבחו, ואלו דבריו: "ואתה עתה הטוב טוב אתה מן סעדיה הפיתומי ראש הישיבה הרוב רב עם בני מקרא יצ"ו אם נלחם נלחם עמהם והלא חכמיהם ותלמידיהם היו תובעים ממנו לצאת אליהם ולשבת עמם במלחמת ה' ולערוך עמם משפטיהם לדעת אי זה דרך הטוב מדרכיהם ואומרים משפט נבחרה לנו נדעה בינינו מה טוב בדבריהם, ולא רצה ומנע נפשו לצאת אליהם ובא חדר בחדר להחבא, וגם לא היה מביא אליו כי אם את אשר הוא חפץ, ולא יכלו בני מקרא להקבץ עמו בשבת מפני הנר, ובן משיח הקציר נפשו מביניהם והביא אותם חדר בחדר עד שצעק ואמר: 'מה לי ולך, לך מעלי'". ומעדות זאת למדים אנו שרס"ג המשיך בדרך חכמי התלמוד שנמנעו מלערוך ויכוחים אלו וכיצא בהם עם החולקים על התורה ומסורת ישראל, אם לא במקום הצורך וההכרח. ועוד כתב המחבר ההוא שם בהמשך דבריו, שחבריו הקראים היו חפצים לקיים ויכוחים עם הרבנים על ענייני אמונתם, ואולם מנועים הם מכך משום שהרבנים מדליקים נרות בבתי הכנסיות בשבתות, וכתב: "ואני יודע כי לא עשיתם זה אלא נתתם הנר עליכם בשבת כדמות מבצר וחומה למען לא יבאו בני מקרא", וכו'. וגם מדבריו אלה למדים אנו שהרבנים לא היו יוזמים מעצמם לקיים ויכוחים עם הקראים, ורק הקראים הם אלו שניסו לבוא איתם בדברים ולהתווכח עמהם. ואולם מצינו עדות לויכוח שניהל רס"ג עם אחד מהחולקים הנקרא 'בן משיח', ראה במאמרו של ד' סקליר, 'האיי ראש הישיבה והקראים', בתוך: 'יד משה', מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, עמוד 91 הערה 26. וכנראה שבן משיח הלך דחקו לנהל ויכוח זה, ומכל הקראים שנואשו מלבוש עם רס"ג בדברים, דוקא הוא 'הקציר נפשו' והכריחו לדון עמו ולהשיב על טענותיו. וראה עוד על שאלת הימצאותו של רס"ג במקומות הויכוחים, במאמרו של א' רביצקי "בין אמונות ודעות למורה הנבוכים" עמ' 294 (ושם הע' 14), שם הסיק שמכלל השערה לא יצאנו.

33 כך שיער י' טובי במאמרו "שרידי תרגום ערבי לתורה קודם לתפסיר רב סעדיה גאון", מסורות ז (תשנ"ג), עמ'

"אבל פירושין שיש באגדות ובקטנות מה ענינם אצל תרגום, הסבור סברת כי אסרנו לדרוש מקראות. חס ושלום לא כן הדבר. אלא כן אנו אומרים כי המדרשות יפין הן ונאין מן האגדות ומן הקטנות. ומכל מקום ואף יש לנו לומר דבר אחד ודבר אחר כל זמן שהדברים עומסין לדרוש עליהן. **אבל לתרגם את הפסוק ולהעתיקו מלשון מלשון זה הוא שאנו מגנין אותו. כי יש דברים שהן משוקלין להעתק בכמה טעמים ואי אפשר למעתיק מלשון מלשון לאמרם כלם.** ואם אומר אחד מהן וטוען כי לכן נתכוון משה הרי זה בדאי לפי שאינו יודע מה נתכוון משה. כגון מה שעבר במדרשנו בשבת הזאת אשר עברה 'אך אם אתה לו שמעני'. אם תאמרו מלה במלה בלשון ישמעאלי 'אמא אן אנת לית אסמעני' אינם דברים נכונים, ואין אדם מבין טעמים ונמצא זה כמגדף. לפיכך יש אומרים כן טעמן 'אם אתה הוא עפרון שמעני ולו תשמעני'. ויש אומרים כן טעמן 'אם אתה נותן לי ולו תתן שמעני וקח כסף השדה'. ויש אומרים טעם אחר. וזה בהעתיקו מעתיק טעמו. וכל אחד אומר כי זה פתרון תורת משה. וכאמרו כי זה פתרון תורת משה הרי זה בדאי. וכמה פסוקין כזה רבים מאד... כל אלה המקראות הרבה כמוהם, בהביטך בהעתקת המעתיקים אותם אתה מוצא כי זה אחז דרך וזה אחז דרך אחרת. **וכל אחד אומר כי זו כואנת תורת משה וקורא ואומר כי העתקתי את התורה. זה התורה אשר העתיק פלוני ואמר כן כל אחד מהן לבדו בדוי הוא.**"

מדבריו של רב האיי גאון משמע שאין ראוי לתרגם את התורה ללשון אחרת, משום שבזה מראה המתרגם שזהו הפירוש האמיתי והמדויק ביותר לתורה לפי דעתו, ומאן לימא לן שזהו אכן "פתרון תורת משה", והרי על זה אמרו בתלמוד "המתרגם פסוק כצורתו הרי זה בדאי"³⁴. וא"כ יש להבין היאך היה רשאי רבינו סעדיה גאון לתרגם את התורה בלשון ערבית.

ישוב לתמיהה זאת נעוץ בהסתייגותו של רב האיי גאון בתשובתו הנ"ל בהמשך דבריו, שאחר שהאריך באיסור לתרגם את התורה וכן"ל, כתב לבאר את טעם האיסור, וז"ל:

"אבל בזמן שאדם קורא את הפסוק כאשר אמרו משה בלשון הקדש ודורש בו כתורת הגדה שאמרה אמון פדגוג אמון מכוסה [אמון] מוצנע אמון אומן. הרי זה

³⁴ וראה גם את דברי ר"מ צוקר בספרו 'על תרגום רס"ג' (עמ' 234), שהעלה כוונה נוספת הכלולה בדברי רב האיי, והיא שמכיון שאי אפשר לפרש פסוקי הגשמה כפשוטם, הרי חובה לפרשם בדרך העברה, אך בצורת פירוש זו יש חשש לטעות בפירוש. וכתב שם שרס"ג לא חשש לענין זה, כנראה משום שהיו ידועים לו כללי הפירוש הנכון, ומשכך אין כאן חשש טעות בפירוש. וראה בהערה בסמוך.

נכון לאמר. כי יש לומר כך ויש לומר כך ונאמר לשון זה להדרש בו כל המדרשות הללו. לפיכך לדברינו אגדות וקטנות וכל מדרשות ששאלת עליהן הן נכונים הן ויש להביט בהן וכל דבר נאה דורשין אנו אותו. ואם יראה לנו עוד דבר אחר דרוש נדרשהו. אבל להעתיק מלשון ללשון את התורה זולתי תרגומא דילן שנשמע מן הנביאים **ולאמר זה העתקת התורה לא נכון. כי אין לנו דרך אחת שאין לזוז ממנה.** ויש בזאת בידוי ויש בה חרוף וגידוף".

הרי שכל האיסור הוא כאשר המתרגם קובע מסמרות ומכריז שרק התרגום שלו הוא האמת והוא 'כוונת משה', וכל שאר הפירושים אף תרגום אונקלוס ויונתן שנכתבו במסורת ע"פ הנביאים אינן אמת, שבזה נמצא מחרף, ועליו כיוונו חז"ל ואמרו שהוא בדאי בדבריו.

ואכן זוהי דרכו של רס"ג, שפירושו הם כפי דעתו וסברתו שלו, אך אינם ענין כלל ל'כוונת תורת משה', ובודאי רשות ביד כל אדם לדחות ולפרש באופן אחר, ומדגיש הוא ענין זה בכתביו, שכל פירושו אינם אלא בגדר הצעה לפרש את המקרא כפי שעלה בדעתו, ואין הוא אומר 'קבלו דעתי'. שכן בהקדמתו לספר התהלות (פירושו לתהלים, עמ' לח) אחר שהביא שלשה אופנים שונים לפרש את סדר המזמורים בספר תהלים, כתב שכל הפירושים שהציע הם בגדר האפשר, וסיים: "כל מה שתאמר מהסברים אלו על חיבור הספר - מבלי להחליט על כך - הרי הוא נכון". וכן בהקדמתו הגדולה לתרגום התורה המובאת להלן, כתב שמתחילה לא ראה צורך לחבר תרגום זה, משום שהיה סבור שכבר מצוים תרגומים טובים ומדויקים במקומות אחרים, ואמרו חכמים "אל תאמר קבלו דעתי שהן רשאים ולא אתה", ועל כן אם גם הוא יחבר תרגום כזה בנוסף על הקיים, הרי שבזה מראה הוא שבכוונתו להכריח את הלומדים לסבור ולפרש כשיטתו, וזוהי אינה מטרתו. וכן מצוי בכתביו בכמה דוכתי שהוא מציע יותר מהסבר אחד³⁵, וכותב שאין להכריע מה היתה כוונת המקרא בוודאות אלא ניתן לצדד יותר לצד אחד, והרי זה כדבריו של רב האי גאון הנ"ל³⁶.

35 ראה במיוחד בספר הליווי בגלות (פירושו למגילת אסתר), וכן נהג פעמים רבות באמונות ודעות, ואכמ"ל.

36 וראה עוד בדברי המהר"ל (תפארת ישראל פרק סה) שיישב באופן אחר, וז"ל: "הא דאמר הכא 'המתרגם פסוק כצורתו הרי זה בדאי וכו'', היינו כאשר מתרגם אותו לרבים, כדמשמע 'המתרגם פסוק כצורתו'. אבל אין מכוין להעתיק הכתוב ללשון אחר. אבל אם מכוין להעתיק הכתוב ללשון אחר, הרי ספרים נכתבים בכל לשון. ומה שאמר (קידושין מט א) 'המוסיף עליו הרי זה מחרף ומגדף וכו'', אינו דומה אל מה שאנו דורשין כמה דברים על הכתוב, שדבר זה לא נקרא שמתרגם הפשט, רק 'דרשה' נקרא. אבל מי שמתרגם הפסוק לרבים, על זה אמרו אם מתרגם אותו כצורתו, הרי זה בדאי. ואם מוסיף עליו, הרי זה מחרף ומגדף, וזה מבואר". ועי' בזה עוד בחידושי האגדות למהר"ל בקידושין שם. ובשו"ת חת"ס (ח"ו סי' פו). ר"מ צוקר בספרו 'על תרגום רס"ג' (עמ' 234) כתב שרס"ג לא חש לחששות שהעלה רב האי גאון בתשובתו, משום שלדעת רס"ג ישנם חוקי פרשנות עקרוניים וברורים, וכל עוד הם נשמרים אין מניעה לתרגם ולפרש את המקראות (וכע"ז כתב "טובי במאמרו

דעה נוספת המתירה את תרגום התורה ללשון ערבי, מצינו בדבריו של רב נטרונאי גאון, שנשאל אודות התרגום הארמי עבור אלו שאינם מבינים את הלשון הארמית, האם יכולים לחדול מלתרגם בציבור בתרגום אונקלוס ובמקומו לתרגם בשפה הערבית המובנת להם. והשיב שאין לעשות כן אלא עליהם להמשיך לתרגם בציבור כתקנת חז"ל בלשון ארמי, ועוד הוסיף על כך וכתב: "אבל אם אין מתרגמין [=בארמית] להכעיס, בני נדוי הם, ואם מפני שאין יודעים לתרגם, ילמדו ויתרגמו והם יוצאין ידי חובתן. ואם יש מקום שרוצים לפרש להם, **יעמוד אחר חוץ ממתרגם ויפרש להם בלשונם**", עכ"ל³⁷. הרי להדיא שנקט שאין חשש לתרגם את התורה, גם בציבור, לשפה אחרת. וכנ"ל³⁸.

תפוצת תרגום רס"ג ועיבודיו בקהילות יהודי ארצות ישמעאל

כאמור, התרגום שחיבר רס"ג למקרא היה נפוץ ברוב ככל קהילות יהודי ארצות ישמעאל. אולם, במשך השנים בגלל התמורות שחלו בידיעת הלשון הערבית הספרותית הגבוהה בקרב יהודי ארצות ישמעאל, שכבר לא הכירו את הערבית הספרותית שבה נכתב תרגומו של רס"ג (וכן רוב ככל כתביהם של חכמי ארצות ישמעאל)³⁹, וכן בעקבות כך שתרגומו

ה'תאיל" בתפסיר רב סעדיה גאון למקרא', בתוך: שערי לשון, כרך א (2007) עמ' 143-144). עוד בעניין היתר כתיבת התרגום ע"י רס"ג ראה: ל' זייבלד, 'בגדר היתר כתיבת תרגום לכתבי הקודש', 'דיבוק חברים' שע"י כולל פוניבז', פרשת מטות תשע"ט. ודרכנו בביאור ענין זה שונה בכמה פרטים מהמבואר שם.

37 סדר רב עמרם גאון, ח"ב ס' לא. וכוונתו בדבריו החריפים כנראה להוציא מדעת הקראים, שמכוחם התעוררה שאלה זאת.

38 אע"פ שככל הידוע לנו לא היה מנהג לתרגם בציבור בתרגום הערבי כתחליף לתרגום הארמי, מעניין לציין שמצינו שהיה נהוג בג'רבא (ברובע הקטן) לתרגם בשבועות את הקריאה פסוק פסוק בתרגום אונקלוס ולאחריו מיד בתרגום הערבי של רס"ג (ראה בחוברת 'למען ידעו דורותיכם', ח"א עמ' רא).

39 סיבה זו גרמה אף לכך שרוב הספרים שנכתבו בערבית יהודית ספרותית ע"י הגאונים והראשונים נשתכחו מלב כל, וכמ"ש ר' יששכר אבן סוסאן בהקדמתו לתרגומו לתורה (אהל דוד ח"א עמ' 63 ואילך): "וכל זה עשה הגאון ז"ל לפי זמנו שהיו בני לשון הערבי אז רבי התורה והמדע בכל ספר וחכמה ורבנים גדולים וישיבות גדולות מעונות נמרים ואריות ממה שעוד היום תמצא כמה ספרי שאלות ותשובות ישנים לרבנים גדולים קדמונים במשפטי התורה ודיניה בלשון ערבי במשא ומתן ופלפול עצום בסוגיות מים התלמוד לראיות ולצדד בדיעות להרוס ולבנות בלשונות רבים השואלים כבלשונות הרב המשיב זצ"ל כולם חכמי עולם... שהיו אז חושקים ומתענגים באותו ערבי האלנחוי (=הערבית הספרותית) לחשיבותו יותר ותפארתו מכל לשונות הערבי שהיו יודעים בו בעומקו ובטיב דקדוקו על בוריו מה שאין כן אנו יודעים עתה בזמנינו אפי' גדולי חכמינו... וכולם נשתקעו ונאבדו שלא נמצא עתה מהם בינותינו כי אם האלשרח המפורסם לחמשה חומשי תורה ואצל אחד מכמה עיירות להפטירות ובידי נמצא מהם התהלים למשלי ואיוב וכתאב אלביאן לישעיה ולחצי ירמיה וכל הערבי שלהם הוא באלנחוי ובסגנון כל שאר הדרכים שבשל התורה הזכרנו ויותר קצור ואריכות והפוך מלות הרבה ולשונות קשות מאד מאד להבין ושל התהלים קשה מכולם כמו שתראה אם יבואו לידך. ועתה בעונותינו נתמעטו הלבבות והמדע מבני לשון העראב והונחו כל הספרים ההם מהכל ובמה שכיון הגאון ז"ל להועיל לרבים כמ"ש בו נתלו המתרשלים לבטל שאומרים עמוק פתלתול וקשה הוא לנו ודי לנו במקרא עברן ותהא הדרת ספרי הגאון ז"ל ותפארתם וכן כל שאר הספרים שבלשון העראב נכתבו כדברי הספר החתום אשר יתנו אותו אל ידיע ספר לאמר קרא נא זה ואמר לא אוכל לקרות כי חתום הוא ואלו המשכילים מבני הלשון שלא הורגלו בלשונותינו ונתן הספר על יד איש אשר אינינו ידיע ספר לאמר קרא נא זה ואמר לא ידעתי ספר". רמז נוסף לענין זה מוצאים אנו בקטע ששרד מתוך הקדמתו של "אפרים בן עזריהו" לחלק מפירושו רס"ג לפרשת

של רבינו סעדיה אינו מילולי, והוא כולל רמזים לפירושים עמוקים יותר מאשר תרגום מילולי בלבד, הורגש הצורך להתאים את לשונו הספרותית של התרגום המקורי של רס"ג ללשון המדוברת, וכן להשמיט את דיוקי לשונותיו של רבינו סעדיה, שכבר לא היו מובנים להמון העם⁴⁰.

ואכן, חכמים שונים החלו לערוך עיבודים של התרגום ללשון המדוברת במקומם, וכך אט אט ניטשטשה זיקתו של התרגום המצוי בידם לנוסח המקורי שיצא מתחת ידו של רס"ג. בחקר ה"שרחים" המאוחרים הללו, ובדיקת זיקתם ומידת השפעתם מהתרגום המקורי של רס"ג עסק רבות י' אבישור, ועליו הוסיף י' טובי לבחון את מצב העניינים בתימן⁴¹. העולה מדבריהם הוא שברוב הארצות ראו לנכון לעבד את תרגום רס"ג על מנת שאף אנשים פשוטים וילדים יוכלו להבין את התורה בפשטות כשפתם הרגילה על לשונם, ואילו בני תימן לעומת זאת שמרו ביתר קנאות על נוסח התפסיר המקורי, מבלי להטיל בו שינויים מפליגים⁴², אף שדבר זה גרם להם שלימוד התפסיר נהפך אצלם לגירסא בעלמא, מבלי שיוכלו לעמוד על הפירושים הטמונים בו, משום ששפתם היתה שונה לא מעט מלשונו, מה שמנע מהם לעמוד על כוונתו, ועל כן היו גורסים אותו בגירסא בעלמא כפי שגרסו באותה מידה את התרגום הארמי.

"החדש הזה לכם", ובו נאמר ש"כתב היד הזה של פירוש רס"ג הובא מן העיר "אורמיה" (אשר במדינת אורבייג'ן), מחמת שלא נשאר שם קהל שידועים לקרות בו ואפילו מילה אחת בלשון הגרית" (קטע זה נדפס ע"י ה' הירשפלד, JQR, 16, p. 298).

40 סיבות אלו כתבם ר' יששכר אבן סוסאן בהקדמתו הנ"ל לתרגומו, ואלו דבריו: "ואע"פ שנקרא פירוש (של רס"ג) שרח בלשון ערבי שר"ל פירוש המלות ממש לבד, האמת שהוא ביאור מספיק ברוב בקוצר מלין, שמרגיש אני בו שמתרץ הוא כמה קושיות ... בפשטי כמה פסוקים, וגם מגלה וממתיק טעמים בכמה מהם, ביתר וחסר שעושה בדבריו, ובהפוך שהוא מהפך בהם, כידוע למבינים בו ומדקדקים בדבריו היקרים ולשונותיו המפוארים. ולכן כבדה קריאתו על הקטנים בני לשון העראב... וגם אפי' על המלמדים היה לטורח, שלהבין ולשמור [ד]בריו על לשון המקרא צריך איש יודע מבין וזכרן. וזה היה סיבה שהונח לגמרי מכל בני לשון העראב, ולא החזיקו בו כראוי וכמעט לגמרי נשתקע ונשתכח... מצורף לזאת סבה אחרת וגדולה, והיא שהגאון ז"ל כתבו בלשון שנראה לו יותר חשוב נכבד ונבחר מכל לשונות הערבי, והוא ערבי האלנחוי (=הערבית הספרותית) שהוא לשון חכמי ישמעאל שבו כותבים ספריהם, ולשון קשה הוא למי שאינו מורגל בו, אפי' אם מבני הלשון יהיה. בחיי נשבעתי איך מפי חכם גדול וזקן מבני הלשון שמעתי, שנתגלגלו הדברים ואמר לי דבור זה: אין לנו הנאה מהשרח של רבינו סעדיה ז"ל, שאין אנו מבינים מה הוא אומר". והוא ראש ודיין לכל בני עירו קהל גדול יצ"ו, אמר לי מפיו, ארבעים שנה שהוא דיין לכל בני עירו, וא"כ מה יהיו אחרים".

41 ראה י' אבישור, 'העיבודים של תרגום ר' סעדיה גאון לתנ"ך במזרח', ספונות: מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח, תשנ"א, עמ' 181-202, וכן 'תרגומי התנ"ך בערבית היהודית [ה"שרח"] בעיראק', מחקרים בתולדות יהודי עיראק ובתרבותם, ו' עמ' 139-165. ושם בהערה 1 ציין למאמרים נוספים שכתב בנושא זה. וראה עוד שם הערה 25. י' טובי, שם, 'בין תפסיר לשרח' 127-138.

42 על השינויים שאכן הטילו בו בני תימן עמד י' בלאו במאמרו 'עיונים בכתב יד מזרחי מתחילת המאה ה"א של תרגום רס"ג לתורה', לשוננו סא (א-ב אדר התשנ"ח) עמ' 111-130.

נסקור עתה בסקירה קצרה את תפוצתו של התפסיר לפי ארצות תפוצתו, מתוך עדויותיהם של חכמי ישראל מפיהם ומפי כתבם.⁴³

עיראק

ר' פתחיה מרנשבורג העיד בספר מסעותיו על מצב הקהילה הבבלית בזמנו, וכתב: "ובארץ בבל לומדים פירוש רבינו סעדיה שעשה מכל הקרייה ומששה סדרים ופירוש רב האיי גאון" (מסעות ר' פתחיה מרנשבורג עמ' 22).

רבינו יוסף חיים כתב בספר בן איש חי (שנה שניה, פרשת כי תצא כה): "ודע, כי נמצא פה תרגום המקרא בלשון ערבי ולשון פרסי מיוסד מרבנו סעדיה גאון⁴⁴, ויש בו כמה דברים מתוקנים היטב בלשון ערבי". ואחר שהביא שם דוגמא ליושר נוסח תרגום זה, סיים, שבדרכו של תרגום זה ראוי שיתרגמו המלמדים לילדים. ועוד הזכיר את תרגום רס"ג בשו"ת רב פעלים (חלק א סוד ישרים סימן א)⁴⁵.

בספר אוצר ישיבות בגדאד⁴⁶ הובאה ברשימת הספרים שהיו בישיבת 'בית זילכה' שבבגדאד, מכ"י רבי שמעון אגסי, ובה נזכר בין שאר החיבורים (סעיף נא): 'חומש שרח, רב סעדיה גאון'. ויתכן שכוונתו לדפוס קושטא ש"ו שהזכיר הבא"ח, ראה על כך לעיל בהערה.

סוריה

על תפוצת התפסיר בקרב יהודי סוריה יעידו כתבי היד הרבים ששרדו מהתפסיר שמוצאם מחבל ארץ זה. וראוי גם להזכיר כאן, שכתב היד השני במעלה של תפסיר רס"ג, המוסר את הנוסח הקדום ביותר, הינו כתב יד שנעתק בחמת בשנת 1449 ועליו מתבססת המהדורה של תרגום רס"ג לפרשת בראשית דלהלן (סימולו במהדורה: א), כהשלמה לדפים החסרים בהעתקת ר' שמואל בן יעקב (ראה אודותיו ואודות נוסח התפסיר שבהעתקתו להלן)⁴⁷.

⁴³ כל הדברים שיובאו כאן הינם רק בגדר תוספת למחקריו המקיפים של י' אבישור הנ"ל, שכאמור הרבה לחקור על אודות עניינם של התרגומים המאוחרים (ה"שרחים") שהיו נפוצים בקרב יהודי ארצות ישמעאל.

⁴⁴ ממה שכתב "בלשון ערבי ולשון פרסי" נראה שכוונתו היא לחומש "תורת יי' תמימה" (קושטא ש"ו), בו נדפסו זה לצד זה תרגומו הערבי של רס"ג, ותרגומו הפרסי של ר' יעקב טאווס (מחכמי בגדאד במאה ה-16).

⁴⁵ ראה ידיעות נוספות בענין זה במאמרו של י' אבישור הנ"ל. עדות נוספת לכך מצינו בדבריו של ר' עבדאללה סומך בזבחי צדק יו"ד סי' פב סקט"ו שהביא שרס"ג בתרגומו לתורה תרגם את המילה 'חסידה' במילה "לגלג". מקור תרגום זה הוא מנוסח התפסיר המעובד שהיה נלמד בעיראק, ואילו לפנינו בכתבי היד המקוריים של תפסיר רס"ג מתורגם "צקר". ויש בכך אף נפק"מ להלכה, ראה בספר 'מסורת העוף', עמ' 165-166.

⁴⁶ בהכנה לדפוס ע"י ח"ר משה ש' שבת יצ"ו, שהמציא לנו מובאה זו באדיבותו.

⁴⁷ ידוע על כתב יד נוסף ועתיק מסוריה של תפסיר רס"ג, שנכתב ונשלם ע"י אפרים בר שר שלום הרופא בן שלמה הלוי, במדינת מציאף שבסוריה, ביום ששה עשר לירח שבט שנת א'תנ"ז לשטרות (1146). כתב היד הוצע למכירה בשנת 1993, לא נקנה ולא נודע עד עתה מה עלה בגורלו (המבוא ל'שרח החבלי לתורה', עמ' XXVI).

נמצא בידינו גם נוסח "השרח החלבי לתורה" שעובד מתוך תרגומו של רס"ג, ויצא לאור ע"י אבישור.⁴⁸

עוד על זיקתם של יהודי סוריה לתורת רבינו סעדיה גאון תעיד העובדה שבקהילה זאת נשתמר עד דורנו מנהג עתיק של קריאת ולימוד מדרש בערבית-יהודית על עשרת הדברות, הנקרא בלשונם "אבתידא כלאמנא" על שם פתיחתו, ואשר כפי המסור בידם בא לידיהם מרבינו סעדיה גאון. כאמור, רס"ג הזכיר בשתי אגרות את שהותו בחלב, וכפי הידוע לנו היה זה בשנת ד'תרפא (921), ועיר זו שימשה לו כתחנה במהלך מסעו מבית מדרשם של המדקדקים בטבריה לישיבות הגאונים שבבבל. ומשכך, נקל לשער שבזמן זה שבו שהה בעירם חיבר להם, לבקשתם, חיבור זה.⁴⁹ מנהג אמירתו של מדרש זה

48 תל אביב תשס"ו. ניתן לצפייה במלואו בכתובת: <https://tinyurl.com/693cwj5a>.

49 ישנן מספר הוכחות על בעלותו של רבינו סעדיה גאון על חיבור זה כנגד המערערים על כך, המייחסים את החיבור לר' אליעזר אלמוני שזהותו אינה ידועה לנו ואשר חי במאה ה-14 (אף שאין להטיל ספק בכך שר' אליעזר כתב חיבור דומה לזה, כפי שמפורש בקולופונים של כתבי יד שונים מחיבור זה המצויים בקטעי הגניזה הקהירית ובכתבי יד שונים (בעיקר מתימן), מ"מ אין להוציא את חזקת החיבור מרבינו סעדיה גאון שאף הוא בודאי כתב מדרש בסגנון פיוטי, בערבית-יהודית על סדר עשרת הדברות, וכמבואר להלן), ונציין חלק מהן בקצירת א'זמר: בקטע גניזה המתוארך למאה השלש עשרה (ENA 2975.1) המכיל את תחילתו של החיבור, כתב המעתיק בקולופון שמחברו הוא רס"ג, וז"ל הקולופון שם: "בשמך רחמנא וחננא אתחיל לכתוב [...] תפסיר אלעשר כלמאת (=תרגום עשרת הדברות) אלתי אנזלת על יד אל[רסול] אלמניר מוסי בן עמראן עליה אלסלא[ם] [...] קאל אלמ[...]. אלג'ליל אלפאצל סייד [...] רב' סע' [...] פיומי זכר צדיק וקדוש [לברכה]". מכאן מתחילה העתקתו של החיבור: "אבתדא כלאמנא" וכו'. (ראה אודות זיהוי הקטע ותיארוכו: ד' גרינברגר, 'חיבור על עשרת הדיברות המיוחס לרב סעדיה גאון', קבץ על יד כז (תשפ"א) הערה 5). שם חיבור זה נזכר גם בכמה רשימות ספרים עתיקות מהגניזה. מהן: רשימת ספרים מאמצע המאה השתים עשרה (הספריה היהודית בימי הביניים, רשימה 39 שו' 6) שבה מוזכר חיבור זה, ובראש הרשימה יש כותרת: "ספרי גאונים". רשימת ספרים שנכתבה ע"י ר' יוסף ראש הסדר (שם, רשימה 98 שו' 119. ושם הפתיחה מתורגמת לעברית). וכן נזכר בחיבור הנ"ל רשימה 22 שו' 80 (מהמאה השלש עשרה). עוד יש לצייין שבחיבור זה כתוב בדיבר הראשון (מהדו' אר"ץ עמ' 11) שה' כתב את הדיברות באש לבנה בשחרות הענן. והרי זה כדבריו של רס"ג בהקדמתו לפירוש ספר יצירה (עמ' ל-לא. וכ"כ בפיוט, ראה האסכולה הפייטנית של ר' סעדיה גאון עמ' קל, וכ"ה בפירוש רס"ג לספר שמות) בביאור הפסוק "וכל העם רואים את הקולות", שהדיברות שאמר ה' חצבו בענן הכבד שהיה חופף על ההר, ואת מראה הביקוע הזה ראו בני ישראל. וכ"כ הרקאנטי בפירושו לפרשת וירא בשם רס"ג, וז"ל: "ובשם רב סעדיה גאון ז"ל מצאתי כי האותיות ביוצאם מן הפה ויפקידם ויניחם באויר פלחוהו כפלח ונתחדש ממנו דמויות מכוונות מפורדות מבוארות כנגד כח כל אות מהן הלא תראה במתן תורה הוריד השם יתעלה על ההר אש גדולה בהוד והדר מוקפת ענן וערפל וחשך שחור שנאמר ישת חשך סתרו (תהלים יח, יב). ערבב הכל באש נראה דמותו בענן כדבר היוצא מחרט ומחוגה יש לו ניענוע התיבה באויר וראו העם הדבור ודמות האותיות שנאמר וכל העם רואים את הקולות וגו'. והנה נראה האנוש ידבר ביום קר ביציאת האות מהפה יחתוך באויר ויתחרט בו דמות כדמות האותיות וכו'". וכך הובא בספר עבודת הקודש לר"מ אבן גבאי בשם הרקנאטי, וז"ל: "והרב ר' מנחם מרקנט כתב בשם רבינו סעדיה גאון בזה הלשון, הלא תראה במתן תורה הוריד השם יתברך על ההר אש גדולה בהוד והדר מוקפת ענן וערפל וחשך שחור שנאמר ישת חשך סתרו, ערבב את הקול באש נראה דמותו בענן כדבר היוצא מחרט ומחוגה יש לו ניענוע התואר באויר וראו העם הדבר ודמות האותיות שנאמר וכל העם רואים את הקולות עד כאן הנה באר הגאון ז"ל". ע"כ. ובהאי סליקנא, שכיין שנודע שרס"ג היה בחלב לתקופה מסוימת, הרי שקרוי הדבר שבשהותו שם השאיר אחריו חיבור זה, וכפי שמסור בידם מאבותם, ואשר מסורת זאת מתאשרת גם כן ע"י עדויות שונות מהגניזה. והמוציא מחזקת מסורתם עליו הראיה.

נשתמר ע"י הקהילה החאלבית עד ימינו אנו, והם נוהגים לאומרו בצבור מדי שנה בשבת בסמוכה לחג השבועות, או במוצאי שבת פרשת יתרו⁵⁰.

מצרים

דביקותה של קהילת מצרים ברבינו סעדיה ובתורתו אינה צריכה לפנים, תעיד על כך הגניזה הקהירית המליאה על גדותיה בתורתו של רבינו סעדיה גאון, החל באלפי קטעי גניזה המכילים את תרגומו הערבי לתורה, וכלה בשאר כתביו המרובים, שבחלק מהם אף מציאותם לא נודעה לנו, קודם לגילוי הגניזה.

ואכן, פשר תופעה זו נעוץ בעובדה שבפוסטאט שבמצרים התקיימה באותם ימים קהילה שנהגה במנהג גאוני ארץ ישראל, בראשותו של ר' מצליח הכהן גאון, ואשר בה הרבו לעסוק בתורת רס"ג, והגדילו לעשות בכך שהיו עורכים עיבודים לחיבורי השונים של רס"ג לתועלת העם, וכל זה בניצוחו של רבם רבי מצליח גאון אשר אף נשא לפני קהל מרעיתו דרשות המבוססות על דרשותיו וחיבוריו של רס"ג⁵¹.

אף את כתב היד של תפסיר רס"ג הקדום והמדויק ביותר ואשר עומד בבסיס מהדורתנו, שנכתב ע"י שמואל בן יעקב, קנה אביו של ר' מצליח, ר' שלמה גאון⁵² בן ר' אליהו גאון, לבנו ר' צדוק, וכלשון העדות הרשומה בכתב היד, בדף הקודם לתחילת פרשת שופטים שבספר דברים: "כבוד גדולת קדושת מרינו ורבינו ואדונינו שלמה הכהן

50 ראה על כל זה באורך: א' הללי, עשרת הדברות 'אבתיא כלאמנא' לרבי סעדיה גאון, מרכז מורשת אר"ץ, תשס"ט, עמוד 2-3. ראוי לציין שמנהג דומה לזה היה במצרים עד הדור האחרון, שם נהגו לקרות את האזהרות שכתב רס"ג בליל ר"ח ניסן.

51 ראה על כל זה באורך י' זייבלד, 'דרשה לחג השבועות, סדרת דרשות וחיבורים מבית מדרשו של רס"ג בפוסטאט (א)', בית אהרן וישראל שנה לד גליון ה (רג) סיון - תמוז תשע"ט, עמ' יד-טו. הנ"ל, 'דרשה ליום הכיפורים, סדרת דרשות וחיבורים מבית מדרשו של רס"ג בפוסטאט (ג)', בית אהרן וישראל שנה לה גליון א (רה) תשרי - חשון תש"פ, עמ' ה-ט. הנ"ל, 'דרשה לפורים וקיצור פירוש רס"ג לאסתר, סדרת דרשות וחיבורים מבית מדרשו של רס"ג בפוסטאט (ד)', בית אהרן וישראל שנה לה גליון ב (רו) כסלו - טבת תש"פ, עמ' ה-יט. הנ"ל, 'דרשה לפסח לרבי מצליח גאון, סדרת דרשות וחיבורים מבית מדרשו של רס"ג בפוסטאט (ה)', בית אהרן וישראל שנה לה גליון ד (רה) ניסן - אייר תש"פ, עמ' ה-כ. על קיומה של קהילה נוספת בארץ ישראל שעסקה בתורת רס"ג, ראה: א' שלוסברג, תפיסות ושיטות בפירושו של רב סעדיה גאון לספר דניאל, עמ' 25.

52 מגאוני ארץ ישראל, כיהן כגאון וראש ישיבת ארץ ישראל בצור בזמן גזירות תתנ"ו אשר נמשכו עד שנת תתנ"ט, בה הגיעו הצלבנים לא"י, ובעקבות כך נאלץ להעתיק את ישיבת א"י לחדר שבדמשק (ראה עוד אודותיו בספר "אוצר הגדולים אלופי יעקב", כרך ח עמ' צט). בנו ר' מצליח העתיק ישיבה זו למצרים, וייסד בה את קהילת ה"שאמיים" (=ארץ ישראלים, הנוהגים במנהג גאוני ארץ ישראל) במצרים, אשר העיד עליה רבנו אברהם בן הרמב"ם בספרו "המספיק לעובדי השם" (מהד' דנה תשמ"ט, עמ' 180), וזה לשונו: "ועיני ראו ולא זר, בארץ הזו שאנו בה, בעיר קאהיר יש שני בתי כנסיות ידועים: אחד מהם ידוע בשם "אלעראקין" (=הבבליים) שהמנהג בו בתפלה ובקריאה בספר תורה כמנהג בני הגלות כולם, והשני ידוע בשם "אלשאמיין" (=הארץ-ישראלים) שיש בו מנהג השונה מכל אחד, בזה קוראים בספר תורה "פרשה" ובזה "סדר", בזה עומדים ב"קדושה" ובזה יושבים ב"קדושה", וזולת זה שינויים בפרטים רבים".

אב בית דין שלכל ישראל קנה זו התורה לחמודו צדוק הכהן, תושם עליהם סימן טוב ויזכה לראותו הוא ובניו הוגים בתורה ובמצוות. וכתב עמרם החבר בן צדקה, והיה הקנין על ידו [ביום] ששי ג' בסיון שנת ד' תתמ"ד ליצירה, בצור".

אף הרמב"ם עשה שימוש רב בתרגומיו ובפירושו של רס"ג למקרא, ופעמים רבות מפרש הוא בכתביו את פשוטו של המקרא בסתמא, ודבריו תואמים את פירושו של רס"ג, ומאידך במקומות מספר חלק על פירושו ושיטותיו של רס"ג וזאת תמיד מבלי להזכירו בשמו⁵³.

רבינו אברהם בן הרמב"ם הרבה להביא בפירושו לתורה מובאות רבות מתפסיר רס"ג ודן בהם. עדות נוספת על תפסיר רס"ג וכתבתו יחד עם התורה אנו מוצאים בדברי ראב"ם בספר "המספיק לעובדי השם"⁵⁴, וז"ל:

"ואעתיק משם אבא מארי ז"ל, שהיה מונע מלכתוב תורה נביאים וכתובים בקובץ אחד כמו שכותבים עתה קצת אנשים, והיה אומר ז"ל שאם היו מחברים אותם בכרך אחד על הגויל כמו שהיו כותבים בזמן הקדום, לא היה בזה איסור,

53 ראה על כך באורך במאמרו של י' זייבלד, 'פירושי הרמב"ם למקראות בעקבות רס"ג ויחס הרמב"ם אליו', מוריה גליון תלו-תלח (שבט תש"פ) עמ' שלג-שנג. ושם הובאו כמה דוגמאות לכך. על יחס הרמב"ם לרס"ג באופן כללי ראה דברי ר"י קאפח במבואו למהדורת ספר 'הנבחר באמונות ובדעות', עמ' 12-13: "אין ספק שתורת רבנו (-רס"ג) רעיונותיו ומחשבותיו היו ידועים נפוצים ומקובלים בכל רחבי היהדות בתקופת הרמב"ם כאשר ישאל איש בדבר האלקים, ואין כאן המקום להוכיח את זאת מדברי חכמי הקדם באותה תקופה. וגדול הוא רבנו גם בבית משפחת המימוניים בפרט וראיות רבות לדבר... ומשום כך כאשר הרמב"ם חולק על רבנו מנסח הוא את דבריו בחריפות שלא כדרכו ומנהגו כלפי אחרים, כי הרמב"ם ידע הטב את משקל דבריו וערכן בקרב הצבור, ולפיכך כלפי אחרים שהוא יודע שניד עפעץ קל מצדו עוקר דבריהם ומאפיסן, מביע הוא את דעותיו ומבטל דבריהם כלאחר יד, אך כלפי רבנו, לפי גודל ערכו ורום מעלתו בעולם היהודי בפרט בארצות הקדם, הוזקק הרמב"ם לחלוק עליו בחריפות", ע"ש עוד. וראה את דבריו של הר"י קאפח בהקדמתו למורה הנבוכים עמ' 22: "הדברים ידועים שכבר קדמו לרבנו (-הרמב"ם) הרבה ספרי מחשבה בישראל ומהם ודאי שאינם ידועים לנו כיום. מן הידועים, ספרי רס"ג, כלומר הנבחר באמונות ובדעות והקדמותיו ופירושו למקרא שכולם מקשה אחת של מחשבה מעמיקה והשקפת עולם... ואע"פ שאפשר למצוא פה ושם זהות רעיונית בספרי רבנו עם הספרים שקדמוהו, הרי יתכן באמת שהושפע מהם או הסכים להם באותם רעיונות, ויתכן כי לא מניה ולא מקצתיה אלא אתרמוי אתרמי כמקובל ששני נביאים מתנבאים בענין אחד. לא כן רבנו סעדיה גאון שהשפעתו על רבנו היתה עצומה מאד מכיוונים שונים, כי בבית משפחת רבנו כלומר בבית ר' מימון העריצו מאד את רס"ג ותורתו כמו שכתבתי במבואי לספר הנבחר באמונות ובדעות של רס"ג, והשפעתו על רבנו היתה גדולה מעברים שונים ומבחינות שונות, יש שרבנו אמצ' רעיונות רס"ג ואף האריך הרחיב בהם ובססם, ויש שתקף אותם בחריפות רבה כפי שהדגמתי במבואי שם ולא אחזור עליהם כאן. ויש שדברי רס"ג ועצם טפולו בנושא מסויים עורר את רבנו לעסוק באותו נושא כפי דרכו שטתו ומדתו הוא, ועל הרבה מהם ציינתי בהערותי לספר זה, וכל זה בלי להזכיר את רס"ג בשמו אף פעם אחת, אלא או בציון סתמי "אחד הגאונים" או "מי שקדמני" וכיוצא, בבחינת "הכל יודעים" כדאיתא ביבמות צו ב, ופעמים תוקף רבנו את מי שפירש כך בלי לרמוז שום רמז".

אבל בקובץ אחד כאלו הספרים שכותבים בזמנינו, זה ממה שראוי למנעו, לפי שכשפותחים הספר הכולל תנ"ך לקרות בו בנביאים או בכתובים, יהיו הנביאים והכתובים למעלה מה' חומשי תורה, ואין ראוי לעשות כן. וזה דקדוק גדול ממנו ז"ל. וכן היה מונע מלכתוב התרגום או הפירוש עם התורה בקובץ אחד לסבה זו, לפי שהתרגום או הפירוש אינו לשון התורה"⁵⁵.

והנה מה שכתב 'התרגום או הפירוש', ברור שכוונתו בכך לתרגום אונקלוס ולתפסיר רס"ג (ונקל לשער שבמקור הערבי, שלא הגיע לידינו לקטע זה, היה כתוב "אלתרגום או אלשרח/ אלתפסיר, כפי הכינוי הרווח במזרח לתרגום אונקלוס ותפסיר רס"ג). והרמב"ם בא בדברים אלו להוציא ממנהגם של מעתיקים רבים בזמנו, ואשר ביניהם יש למנות את ר' שמואל בן יעקב, וכן את ר' אליה בר ישועה בר חלפון מעתיק התפסיר בכ"י חמת⁵⁶, שהעתיקו פסוק ופסוק ואחריו תרגומו.

רמז נוסף לתפוצת התפסיר במצרים, מקום מושבו של רבינו אברהם, יש ללמוד מדבריו שכתב בספר "המספיק לעובדי השם"⁵⁷ בשם אביו הגדול, לגבי קריאת שנים מקרא ואחד תרגום, שניתן לקיים דין זה גם בקריאת תרגום בלשון ערבי, וז"ל: "ואמר רבינו אברהם בספר 'המספיק' שהוא שמע מאביו שאין עניין מאמרם 'תרגום' שיהיה לשון סורסי, שהוא הארמי, ולא זולתו, אלא לשון שיהיו אותו הזמן ואותו המקום מכירין אותו, כגון לשון ערב לבני מצרים". ובזמנם ובמקומם התרגום הנפוץ ביותר לערבית היה תרגום רס"ג, וכפי שלמדים אנו מהגניזה הקהירית וכן"ל.

גם ר' תנחום הירושלמי - מחכמי מצרים בדורות שלאחר הרמב"ם, בחיבוריו "המדריך המספיק" (מילונו למשנה תורה של הרמב"ם)⁵⁸ ו"ספר הביאור"

55 ייתכן שדעתו זו של הרמב"ם היא שהיתה היסוד למנהגם של המעתיקים של תפסיר רס"ג שנהגו להביא רק את המילה הראשונה מהמקרא ואחריו העתיקו את תרגום רס"ג שמוסב על אותו פסוק, (מנהג זה שנוף היה ביותר מוצאים אנו כבר בקרב המעתיקים הקדמונים, ואף שמואל בן שכניה [שהעתיקו נכתבו כ-60 שנה בלבד אחרי פטירתו של רס"ג, וכדלקמן] נהג כך בהעתיקותיו).

56 ראה דבריו אודותם לקמן.

57 קטע זה הוא מתוך שאר הקטעים שלא שרדו בחיבור שהגיע לידינו, והובא בפירוש ר' סעיד אבן דוד אלעדני לספר אהבה (הל' תפלה פ"ג הכ"ה). סקירה נרחבת על ספר "המספיק לעובדי ה'" והצעה לשחזור מבנה הספר המקורי, שנערכה לקראת הוצאה לאור של מהדורה שלימה ע"פ כל כתבי היד וקטעי הגניזה הידועים, ועליהם נוספו עשרות קטעי גניזה שתוכנם לא פורסם מעולם, בתוספת ליקוטים חדשים מהראשונים והקדמונים, נתפרסמה ע"י ד' יוסף, 'ספר המספיק לעובדי השם - מבוא ומבנה החיבור', בית אהרן וישראל, רלו עמ' קלז-קעט. וראה עוד: הנ"ל, 'ספר המספיק לעובדי ה' - הפרק על המילה', בית אהרן וישראל גליון רלז, עמ' טז-לה.

58 מהדורה חלקית של הספר יצאה לאור ע"י הרב ברוך טולידאנו, 'ספר אלמרשד אלכאפי' [המדריך המספיק], כרך א אותיות א-כ, תל אביב תשכ"א. מהדורה שלימה של הספר הכוללת את כל האותיות יצאה לאור ע"י ה' שי, 'אלמרשד אלכאפי, מילונו של ר' תנחום הירושלמי למשנה תורה לרמב"ם', ירושלים תשס"ה. בימים אלו שוקד י' רונן במסגרת מכון 'האוצר' על ההדרת החיבור מחדש, מתורגם בלישנא דרבנן עם הקבלות והשוואות לכתבי הקדמונים. וראה: י' דנה, בדיקת יחס כה"י באות תי"ו של ספר המספיק והוצאתה עפ"י כ"י שונים, חיבור

(פירושו למקרא)⁵⁹, מזכיר רבות את תפסיר רס"ג בכינוי "ואלמפסר" (=והמפרש), וכן "פסר פיה" (=פירש בו).

על קיומו של התפסיר במצרים גם בדורות שלאחר מכן מוצאים אנו בדבריו של מהר"י פראג'י, שכתב בתשובה (שו"ת מהרי"ף סי' מז) שהמילה "אלעשי" תרגומה חשיכה, ושכן פירש רבינו סעדיה גאון ז"ל את הפסוק "ויהי בערב ויקח לבן את לאה בתו", "פלמא כאן פאלעשי". ומכאן זה רצה מהרי"ף לדייק שדעת רס"ג בענין השקיעה כדעת ר"ת⁶⁰. עוד מצאנו איזכור לתפסיר רס"ג במצרים בדורות המאוחרים, בשו"ת גינת ורדים (אה"ע כלל א סי' כא), שם הביא את תרגומו של רס"ג למילה "ישראל" - איסראיל, בכדי להוכיח שאות השי"ן השמאלית בעברית, נכתבת בתעתיק מערבית כאות ס', מכיון שבערבית לא קיימת האות ש' שמאלית.

ארץ ישראל

ר' אשתורי הפרחי⁶¹, בספרו 'כפתור ופרח' הרבה להביא מתרגומיו של רס"ג לצורך זיהוי שמות של ארצות וערים הנזכרים במקרא, ואף הסתייע מתרגומו לצורך קביעת גבולות ארץ ישראל. ונביא כאן דוגמא אחת אשר תלמד על הכלל (מתוך ספרו 'כפתור ופרח' פרק יא):

"נחל מצרים הוא מקצוע מערבית דרומית לארץ ישראל, וזה הנחל הוא השיחור וכן פירש רש"י ז"ל, ואיננו היאור. וכן כתוב בדברי הימים (א' יגה), ויקהל דוד את כל ישראל מן שיחור מצרים ועד לבא חמת. וכן תרגם רבינו סעדיה גאון

לשם קבלת התואר מוסמך של האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ל; ה' שי, אלמרשד אלכאפי (המדריך המספיק) לר' תנחום בר' יוסף הירושלמי (האותיות ל-ש), ע"ד, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ה.

59 מביאוריו על הנ"ך יצאו לאור בתרגום ללשון הקודש פירושו לספרים דלהלן: **נביאים ראשונים** (הוצ' מוסד הרב קוק תשפ"ה). **מלכים ב'** (א' טל, דרכי פרשנותו של ר' תנחום הירושלמי לספרים מלכים ב', ישעיה, ירמיה ויחזקאל על פי כתבי-יד מספריית בודליאנה ומספריית סנט פטרסבורג, ע"ד, רמת גן, טבת תשס"ז), **תרי"עשר** (ה' שי, פירוש ר' תנחום בן יוסף הירושלמי לתרי עשר, ירושלים תשנ"ב), **דניאל** (י' קאפת, דניאל עם תרגום ופירוש רבינו סעדיה בן יוסף פיומי ופירוש רבי תנחום הירושלמי, ירושלים תשמ"א), **אסתר רות ואיכה** (פתח תקוה תשע"ו). הפירוש לאסתר נדפס גם בתוך: אוצר מגלת אסתר, פתח תקוה תשע"ו), **שיר השירים** (א' צורף, פירוש ר' תנחום הירושלמי לשיר השירים: עיונים במגמותיו ובמקורותיו היהודיים, האסלאמיים-צופיים והנוצריים, בצירוף מהדורה ביקורתית, ירושלים תשע"ב) ו**קהלת** (הנ"ל, ירושלים תשע"ג). שאר חיבוריו טמונים עדיין תחת מעטה לשון ערב ומחכים לגואלם.

60 הבאנו מובאה זאת על מנת להראות את חשיבות התפסיר בעיני הפוסקים אף בעניינים חמורים שגופי תורה תלויים בהם. ומ"מ לענין דעתו של רס"ג בזמן השקיעה יש עוד להאריך, ודבריו אינם ברורים בצורה חד משמעית שדעתו כר"ת, וכבר האריכו בזה רבים, ראה דיון מקיף על תרגומי רס"ג למילה "ערב" ועוד בענין זה, במאמרו של הרב יהודה זייבלד "זמן השקיעה לדעת רס"ג ופירושי 'ערב' לפי דעתו, חצי גבורים ח' תשע"ה, עמ' תקיג ואילך, וכן בקובץ 'בין השמשות - מאמרים ומכתבים' לר' יעקב חנניה ויגרטון, עמ' רמ ואילך.

61 מתקופת הראשונים, בין השנים ה"א מ' - ה"א קט"ו בערך, עלה לארץ ישראל וכתב בה את ספרו 'כפתור ופרח' על הלכות א"י.

בתפסיר, ונסב הגבול מעצמון נחלה מצרים והיו תוצאותיו הימה - "ויסתדיר מן מאזל אלי ואד אל עריש, ויכון כרוגה אלי אל בחר"... וכן קורין לו העם היום "ואד אל עריש", כלומר "נחל סכות", ומסתברא שהוא שוכה שנאמר עליו (יהושע טו מח) ובהר שמיר ויתיר ושוכה... ועד היום מקובל אצל הכל שמה שמפסיק בין ארץ כנען שקורין לו "בלד אל-שאם" ובין ארץ מצרים הוא זה הנחל".

ר' יששכר אבן סוסאן, מחכמי עדת המערבים (בני מרוקו) בצפת, כתב תרגום ערבי חדש לתורה בין השנים ש"ל - של"ד, והקדים לו הקדמה מקיפה על תפסיר רס"ג⁶², ושם כתב שהסיבה שהניעה אותו לכתוב תרגום חדש לתורה היא, משום שתרגומו של רס"ג נכתב בלשון הערבית הספרותית, אשר כבר אינה מובנת בדורו. הקדמה זו חשובה היא להבנת מצב הידיעה והעיסוק בתפסיר רס"ג בתקופתו, ונביא כאן קטעים נבחרים מתוכה, אשר יש בהם משום סקירה מיוחדת במינה על התפסיר והיפסקות לימודו:

"הגאון הגדול רבינו סעדיה מפתום מצרים... זצ"ל עשה פירוש לכל הארבעה ועשרים ספרי המקרא בלשון ערבי הנקרא אלשרח, ודרך בו בכמה מקומות הצורך בדרכי המתרגמין והמבארים להוסיף ולחסר מלות מאשר בלשון המקרא נכתבות, גם לפעמים מהפך בקצתם להקדים אחרון לראשון ומאחר ראשון לאחרון, כמו שכן באמת צריך המעתיק החכם והבקי להעתיק ולתרגם מלשון ללשון אחרת על דרך הביאור כפי מנהג צחות הדבור בלשון ההיא, למען יבאר הטיב בקוצר וצחות הערבי אם לשומעים אם לקורים המשיך דברי הפסוקים כפי מנהג צחותם על הסדר והסגנון הראוי בו להם...

ואע"פ שנקרא פירושו "שרח" בלשון ערבי, שר"ל פירוש המלות ממש לבד, האמת שהוא ביאור מספיק ברוב בקוצר מלין, שמרגיש אני בו שמתרץ הוא כמה קושיות... בפשטי כמה פסוקים, וגם מגלה וממתיק טעמים בכמה מהם ביתיר וחסר שעושה בדבריו, ובהפוך שהוא מהפך בהם, כידוע למבינים בו ומדקדקים בדבריו היקרים ולשונוותיו המפוארים.

ולכן כבדה קריאתו על הקטנים בני לשון העראב בשיקראו בו על עברן הפסוקים⁶³, וגם אפי' על המלמדים היה לטורח, שלהבין ולשמור [ד]בריו על לשון המקרא צריך איש יודע מבין וזכרן. וזה היה סבה שהונח לגמרי מכל בני לשון העראב ולא החזיקו בו כראוי, וכמעט לגמרי נשתקע ונשתכח... ומי שימצא עתה שיודע לקרות אותו ה"אלשרח" על העברן, הוא קורא המלות ההם

62 הקדמה זו פורסמה באהל דוד, ח"א עמ' 63 ואילך.

63 כלומר, בצמוד לקריאת הפסוקים בלשה"ק.

כמו שקבלם מרבו ואינו מבין מה הוא אומר בהם, ואפ' רבו עצמו אינו יודע מה הם. שכשהתחלתי לקרות בו אני הצעיר והייתי מתקשה בהם הייתי שואל למלמדים אותנו על כמה מהם, ולא היו משיבים אותי דבר בינה, רק שאומרים ש"שרח רבינו סעדיה ז"ל צריך ביאור, ושכך הקרו לנו הרביים שלנו בקטנותינו", ולפי זה מה תועלת להם בכך...".

ר' יששכר אף הוסיף וכתב שתרגום זה שהוא עצמו חיבר, לא נעשה אלא על מנת שיתקדמו אחריו ללימוד תרגום רס"ג, וכלשונו:

"ובע"ה (תרגום) זה שלי יהיה סבה שאחר שיבינוהו כשיגדלו הם יתאוו ויחשקו ללמוד בשל הגאון ז"ל, ונמצא זה מסלול ודרך לו, ונזכה בכך שנהיה מתלמידיו, מאווה ומאהב לרבים את דבריו, וכמו שאני עתה עושה כשאני רוצה להתענג בסגנון ולשון הגאון ז"ל, כשאני עובר הפרשה שנים מקרא ואחד תרגום אני עובר בו גם שרח הערבי, ומשתעשע בו ושמח כשפעמים מוסיף מלה אחת או שתיים, או מהפך אי זה הפוך בכתוב הוא מגלה על דבר מה בו, ולפעמים לקשור פסוק בפסוק שלמעלה ממנו, או לישוב אי זה הרגיש נרגש בו, מלבד מה שעוד מתנעם ומתמתק הלשון בכך לפי צורך הצחות בסגנון סדור לשון הערבי כמ"ש. ואם עוד מתוך כך יניחו לגמרי את שלי זה ויחזרו לשל הגאון ז"ל, מה מאד אשמח בכך, אף כי אחרי מותי, ויהי רצון שזה שלי אחריו כל אדם ימשוך, ויגיעהו עד כך, ויהיה סבה לעורר הלבבות לבקש ולמצוא כל ספרי הגאון ז"ל, ויחזרו ויבינו המבינים בכולם, אמן ויהי רצון, והש"י יזכנו לפרש כן בשרח ברור ומובן לכל כל ספרי הארבעה ועשרים תורה נביאים וכתובים לזכות את הרבים".

ועוד האריך שם לבאר כמה לשונות שבתרגום רס"ג, וענינים השייכים ללימוד תרגומו בקרב קהילות יהודי ארצות ישמעאל, ובכלל על ספרי ההלכה שנכתבו בערבית-יהודית, ע"ש.

תרגום רס"ג נזכר מספר פעמים גם על ידי ר' מרדכי הכהן (מחכמי צפת במאה ה-16), בספרו "שפתי כהן" על התורה, שביאר את תרגומו של רס"ג ואת ההכרחים שהביאוהו לתרגם באופן שתרגם.

עוד נזכר תרגום רס"ג בספרי האחרונים חכמי ארץ ישראל אשר דנו בדבריו ודייקו ממנו כמה דינים להלכה, וכדבריו המפורשים של רבינו בדברי חתימתו לתרגום המתפרסמים כאן בהמשך הדברים, שם הדגיש שמטרת התרגום היא להעמיד את הלומד בו על יסודי ההלכות, ונסקור כאן חלק מהם בקצרה:

המבי"ט (חלק א סימן רט) נשאל על גט שנכתב בו 'סיני' במקום 'סינים' האם הוא כשר, שאע"פ שבני המקום קוראים למקומם 'סינים', מ"מ מצינו בתורה שכתוב 'סיני'. והשיב: "רבינו סעדיה תרגם 'הסיני' (בראשית י ז) 'טראבולוסיין', נראה כי סיני אינו שם העיר, אלא שם היושבים בה, והעיר שמה 'סינים', כמ"ש 'מארץ סינים' (ישעיה מט יב), וכן היא נקראת לעולם, ולכן אם שנה וכתב 'סיני' - פסלו".

מהר"ם בן חביב בספר גט פשוט (אבן העזר סימן קכח סעיף לב) כתב ש"פסטאט" היא "צען מצרים", ולכן יש לציין בגיטין שנכתבים בקהיר "הסמוכה לפסטאט מצרים היא צוען מצרים", כי כן פירש רבינו סעדיה ז"ל בפ"י הערבי "לפני צוען מצרים" - 'קבל פסטאט מצרים'⁶⁴.

החיד"א בשו"ת חיים שאל (חלק א סימן לח, טז) כתב להוכיח לגבי כתיבת השם "יאקותה" שכך הוא הכתיב הנכון שלו, והביא ראיה לכך מתרגומו של רס"ג, שתרגם "אודם פטדה" - יאקות איל אחמאר.⁶⁵

על סדר הלימוד לתינוקות של בית רבן בארץ ישראל ועל מקומו של ה"שרח" הערבי בחוק לימודם, למדים אנו מדבריו של מהריט"ץ שכתב בתשובה (שו"ת מהריט"ץ החדשות סי' כה): "ונתן שכר למלמדים אשר למדו אותנו תורה ותרגום ושרח והלכות שחיטה". הרי שאת ה"שרח", לימדו לתלמידים לאחר לימוד המקרא ותרגום אונקלוס, ומכאן עומדים אנו על חשיבותו ומרכזיותו ומקומו בהשכלתם של התלמידים בארץ ישראל⁶⁶.

תימן

הקהילה היחידה שהחזיקה בכל עוז בלימוד והעתקת תרגום רס"ג לתורה עד הדורות האחרונים היא קהילת יהודי תימן, אשר נהגו להוסיף בעת קריאת 'שנים מקרא ואחד תרגום' גם את תפסיר רס"ג, והצליחו לשמר את הנוסח הקרוב ביותר למקור, ובמיעוט שינויים מהנוסח המקורי, יותר מכל שאר עדות ישראל בארצות ישמעאל⁶⁷. עם זאת ראוי להדגיש שעם כל חשיבותם של נוסחי התפסיר התימניים, גם הם לא נמלטו

64 ובתפסיר שלפנינו אינו כן.

65 וראה עוד מה שהאריך בשם הגדולים מערכת גדולים אות ס [ד] ערך רבינו סעדיה גאון, וז"ל: "ופירש התורה בערבי והוא בדפוס ישן נושן... ואני ראיתי חמשה חומשי תורה בדפוס ישן, שבעמוד אחד נדפסה הפרשה בלשון הקודש, ובעמוד אחד לשון ערבי, כמו התרגום". וע"ע בשו"ת מהריט"ץ החדשות (סימן רז) ובשו"ת שמחת כהן (חלק אבן העזר סימן יג), מה שדנו ללמוד מתרגום רס"ג לענין קידושין.

66 ראוי להעיר שכאן מדובר כנראה על השרחים המעובדים שלא מסרו את תרגומו של רס"ג בלשונו במדויק, אלא שינו ועיבדו אותו בהתאם לשפה המורגלת בפיהם באותו הזמן והמקום, אך עיקר רוחו ונשמתו של התרגום הרי הוא כפי שיצא תחת יד מחברו, וכפי שהארכנו לעיל.

67 סקירה על לימוד תפסיר רס"ג ומעמדו בתימן ראה י' טובי, 'בין תפסיר לשרח, תפסיר רב סעדיה גאון למקרא בקרב יהודי תימן', מחקרים בתולדות יהודי עיראק ובתרבותם, ו' עמ' 127-138.

מידם של המעתיקים מגיהי ההגהות, וכפי שיעמוד על כך כל המשווה את נוסח התפסיר בנוסחי ה"תאג" של בני תימן לנוסח התפסיר המזרחי הקדום כפי שהוא בהעתקתו של ר' שמואל בן יעקב והעתקות נוספות מהמזרח.

ספרד המוסלמית (אנדלוס)

חכמי ספרד המוסלמית גם הם שאבו רבות מפירושי רס"ג, והם היו להם למורי הדרך בפירוש המקרא. ונסקור כאן כמה מהם בקצרה: כבר בהקדמת ספר "חובות הלבבות" נזכרו ספריו של רס"ג בביאור המקרא, ואלו דבריו: "ומפני שחכמת המצוות שבתורה על שני ענינים, האחד מהם גלוי והשני נסתר, עיינתי בספרי הקדמונים, שהיו אחרי אנשי התלמוד, אשר חברו בעניני המצוות חבורים רבים, לעמוד מהם על חכמת הענין הנסתר, וראיתי כי כל מה שכיוונו לפרש ולבאר איננו יוצא מאחד משלשה ענינים: האחד מהם, לפרש ספר התורה והנביאים וזה על שני דרכים: או לבאר פירוש המלות והענינים, כמו שעשה רבינו סעדיה ז"ל ברוב ספרי המקרא". ועוד כתב שם בסוף ההקדמה: "והתבונן מספר תורת אלהיך מה שהעירותיך עליו, והעזר להשיג אותו בקריאת ספרי הגאון רבינו סעדיה ז"ל, שהמה מאירים השכל, ומחדדים הבינה, ומורים הפתי, ומזרזים העצל".

דונש בן לברט כתב ספר השגות על רס"ג בו משיג על רבים מתרגומיו ופירושי שו"ת רס"ג, ודן בהם⁶⁸. ר' יהודה בן בלעם, מחכמי ספרד, הרבה להעתיק מספרי רבינו בתרגומיו למקרא, בפירושי ובחיבוריו השונים, ודן רבות בדבריו לבנות ולסתור. לפניו נגלו כל תעלומה, והוא החכם הרבני הידוע לנו שמעתיק מספר קורות הזמן (=כתאב אלתאריך) של רס"ג⁶⁹. ר' אברהם בן חייא הנשיא בחיבוריו הרבים הביא מובאות שונות מכתבי רס"ג ודן בהם בהרחבה. ר' יונה אבן ג'נאח הביא רבים מתרגומי רס"ג בספריו "ספר השרשים" ו"ספר הרקמה". גם ר' יוסף קמחי ובנו ר' דוד קמחי הביאו בפירושיהם מתרגומי רס"ג. על כולם הפליג ר' אברהם אבן עזרא אשר יותר מקודמיו הניח חיבוריו של רס"ג ליסוד בכל פירושי, דביקותו בכתביו של רס"ג כה גדולה היא עד שבפירושי מונה אותו בסתם

68 ר' שרטור, 'ספר תשובות דונש הלוי בן לברט על רב סעדיה גאון', ברעסלאו 1866. הספר יצא לאור שוב במהדורה מדעית מתוקנת ומבוארת ע"י ר' חזון, 'ספר תיקון השגות לאדוניה, תורתו הבלשנית של מחבר התשובות על רס"ג', ע"ד, תל-אביב 2005.

69 ראה אודות חיבור זה, י' רונן, ספר קורות הזמן [פרק א], בית אהרן וישראל שנה לח גליון ו (רכח) עמ' ה-יט. הנ"ל, ספר קורות הזמן [פרק ב], בית אהרן וישראל שנה לט גליון ב (רל) עמ' טו-כא. הנ"ל, ספר קורות הזמן [פרק ג], בית אהרן וישראל שנה לט גליון ג (רלא) עמ' ה-יט. הנ"ל, ספר קורות הזמן [פרק ד], בית אהרן וישראל שנה לט גליון ד (רלב) עמ' ה-כז. הנ"ל, ספר קורות הזמן [פרק ה (א)], בית אהרן וישראל שנה לט גליון ו (רלד) עמ' ה-יח. וראה עוד, י' זייבלד, 'פירוש לפרשת האזינו לר' יהודה בן בלעם', בית אהרן וישראל שנה לט גליון ו (רלד) עמ' יט-כח. ראה שם במבוא ידיעות על חייו ופעלו של ר' יהודה בן בלעם. י' רונן, "דיוקי המקרא" פירוש ר' יהודה בן בלעם לספר יונה, בית אהרן וישראל (רלה) עמ' יט-כח, ראה שם במבוא על זיקת ר"ב בן בלעם לתורת הגאונים.

"הגאון", ולא נוקב בשמו במפורש (ראה שם הגדולים מערכת גדולים אות ס [ד] ערך רבינו סעדיה גאון), וכל זה מגודל הערצתו ודביקותו בתורתו של רס"ג.

תוניס, ג'רבא ולוב

על תפוצתו של התפסיר בקרב יהודי תוניס והאי ג'רבא האריך הגר"מ מאזוז זצ"ל (בספרו מגדולי ישראל ח"ד עמ' ב-ד הע' 2), וראוי להביא את דבריו כאן במלואם:

"התרגום הערבי המסורתי (שרח) למקרא הנהוג באי ג'רבא וסביבותיה הוא עתיק מאד, ויש כמה שינויים בינו ובין התרגום התוניסאי. לדוגמא אציין פה:

א. בפרשת וישלח "במאה קשיטה" פותרין כ'ורפאן, וכמו שתירגם אונקלוס חורפן, מלשון חורפן דעאן, כבשות הצאן (בראשית כא כח), וכן הוא בבראשית רבה (פרשה עט אות ט) לחד פירושא, במאה טלאים. וע"ש במתנות כהונה. ובחידושי הרש"ש שם כתב שכן הוא בתרגום השבעים, ושכן פירש הראב"ע סוף איוב "קשיטה" - כבשה קטנה, ע"ש.

ב. עוד בפרשת שמות "אהיה אשר אהיה" מתרגמים בג'רבא 'אלאצלי אלדי מא יזול" - העיקרי אשר לא יסור, וביאורו בלשון הקדש מחויב המציאות⁷⁰. וזה שריד מתקופת תור הזהב לחכמי ספרד וע' במורה נבוכים (ח"א פרק ס"ג) ובתרגום הרב קאפח שם הערה 39 ודו"ק.

ג. בפרשת תצוה 'אבני שוהם' - אחגאר בלאר, וביאורו אבני זכוכית, לכאורה הוא טעות גמורה, ושור"ר שכן תירגם רס"ג, הובא בשטה קצרה להראב"ע על ספר שמות, וז"ל: והגאון אמר כי שהם אבן יקרה לבנה, והיא בלשון קדר כלשון ארמית, רק הרי"ש קודם ללמ"ד בארמית בורלא, ע"כ. וכן בפירושו הארוך כתב: ולשון ישמעאל בלאור. וצ"ל בולאר, ע"ש. ודמיון הארמית לערבית ראיתי כיו"ב בתרגום רס"ג בפרשת וירא, 'וחמת מים' קרב"ה, והיא גרב"ה בערבית שלנו, ור"ל נאד. ובתרגום אונקלוס רוקבא דמיא, הרי שהארמי והערבי קרובים בחילוף אותיות וכו'.

ד. "או גבן" מתרגמים: או אחדב. ביאורו בעל חטוורת, והוא דלא כפירש"י, אבל כן פירש הראב"ע שם מגזרת הרים גבנונים, והוא דעת ר' חנינא בן אנטיגנוס (בכורות מג): כדמוקי התם בששדרתו עקומה ע"ש.

70 לפנינו נוסח התפסיר: "אלאזלי אלדי לא יזול" - הנצחי אשר לא תיפסק מציאותו. וכפי שכתב ר' אברהם בן הרמב"ם בפירושו לתורה (שמות ד יד): "תרגם רבינו סעדיה 'אהיה אשר אהיה' - 'אלאזלי אלדי לא יזול', וכך מצאתי לו בפירושו הרחב כי 'אהיה' מורה על קדמות שאין לה ראשית, ו'אשר אהיה' מורה קיום עדי עד ונצחיות שאין לה תכלית. וענין הקדמות הנצחית מחייבת הנצחיות לעדי עד". ע"כ. ובנוסח ג'רבא חל שינוי בנוסח התפסיר, וכדברי ראב"ם עיקר.

ועוד פנינים יקרים המככים לחוקר ומעיין לגלותם. שוב זכיתי לראות תרגום רס"ג על התורה ונוכחתי לדעת שכל הביאורים הנ"ל מקורם ברס"ג בשינויים מעטים".

תרגומים נוספים נכתבו באיזור צפון אפריקה לאחר שלשונו של רס"ג כבר לא היתה מובנת להם, ביניהם תרגומו של ר' מרדכי חי דיין מתוניס, ועוד⁷¹. ר' מרדכי אף נקט בכמה מקומות את תרגומו של רס"ג, אף שהתרגומים המוגרבים לא נקטו כן, ולדוגמא בפסוק "ואד יעלה מן הארץ" שתרגמו רס"ג "ואד לא היה עולה מן הארץ", כך אכן נקט ר' מרדכי בתרגומו.⁷²

גם ר' אברהם אדאדי מחכמי לוב כתב בספר ויקרא אברהם (קונטרס שדה מגרש אות כ"ג): "שידוע דשורש השר"ח (הוא התרגום הערבי) מרבינו סעדיה" (הובאו דבריו ע"י הגר"מ מאזוז ב'מגדולי ישראל' שם).

נציין עובדה נוספת, שיש בה כדי ללמדנו על זיקתם של יהודי צפון-אפריקה לתורתו של רס"ג: לעיל הזכרנו את מנהג קריאת "מדרש עשרת-הדברות" הנקרא "אבתידא כלאמנא" בקרב קהילת בני חלב, ואת המסורת המוחזקת בידם שחיבור זה נתחבר ונמסר לידם מרס"ג בעת שהותו בארצם. מקרה דומה לזה מצינו בקהילות יהודי צפון-אפריקה שבידם מצוי חיבור הסובב והולך סביב עשרת-הדברות בסגנון מדרשי, ואשר גם הם מיחסים אותו לרס"ג. מדרש זה נדפס במחזוריהם של בני אלג'יר (תערב רינתי, זמירות פיוטים ובקשות, בנוסח קונסטנטין [אלג'יריה]... כולל פירושו של רבי סעדיה גאון לעשרת הדברות בערבית והתרגום לעברית...), אשדוד. הנוסח הערבי והתרגום העברי ע"פ מהדורתו של יוסף דנה 'פרוש עשרת הדברות', בני מרוקו (ראה מש"כ ר' דוד עובדיה בספר נהגו העם, ערך שבועות, שם הובא גם תרגום עברי לכל המדרש) וכן בני ג'רבא (בספר ארחות חיים, ג'רבא תרע"ד, בסופו). ואף שמדרש זה בצורתו שהיה מוחזק בידם רחוק מאוד משבילי מחשבתו וסגנונו של רס"ג, כידוע לכל מעיין בחיבור זה, מ"מ נקל לשער שחיבורו המקורי של רבינו שהגיע אליהם שימש להם כבסיס ויסוד, אשר עליו הרחיבו והוסיפו דברי דרוש ואגדה, ושמו המקורי של המחבר נשאר במקומו. ואכמ"ל בזה עוד.

71 ראה אודות כך: ד' דורון, 'מתפסיר רס"ג לתרגומו של ר' מרדכי חי דיין מתוניס', ספונות ה (תשנ"א), עמ' 171-180 (ספרו זה של ר' מרדכי נדפס בתוסס תרצ"ז). א' ממך, 'השרח המוגרבי למקרא', פעמים חוברת 83, עמ' 48-56.

72 בהקדמת ר' מרדכי לתרגומו לתורה כתב שכן יש לפרש שהפסוק חוזר לשלפניו, ההקדמה נדפסה במקור ותרגום עברי ע"י ד' דורון, ממזרח וממערב: קובץ מחקרים בתולדות היהודים במזרח ובמערב ו (תשנה) 131-160. עוד כתב ר' מרדכי בהקדמתו לחומש הנ"ל שבתלמודי התורה בתוניס היה נהוג ללמד את הילדים מקרא יחד עם תפסיר (אמנם לפי דברי הר"מ מאזוז דלעיל, תפסיר תוניסאי זה לא היה עתיק כתפסיר הנהוג בג'רבא אשר היה קרוב מאד לתפסיר רס"ג).

מרוקו

בקרב יהודי העיר תפילאלת שבמרוקו היה מצוי תרגום ערבי עתיק לכתבי הקודש, בתרגום ניכרת השפעה מתרגומיו וכתביו של רס"ג במקומות שונים, והוא כנראה משרידיו של תפסיר רס"ג⁷³. תרגום זה נמסר על ידיהם מרב לתלמיד בעל-פה. ר' רפאל בירדוגו בספרו לשון לימודים כתב גם כן תרגום לכתבי הקודש (מלבד עזרא ודברי הימים), בהקדמתו הבהיר שנזקק למלאכה זאת משום שראה שאנשי זמנו כבר אינם מבינים את לשון התרגום העתיק המצוי בידם⁷⁴. בתרגומו זה ניכרת ג"כ השפעת תרגומיו וכתביו של רס"ג⁷⁵.

בשו"ת כרם חמר (ח"ב לרבי אברהם אנקווא, סי' ז, דף סו, עמודה ג) הובאה תשובה ארוכה בענייני ניקוד הגייה ומסרה, ובה ציטטות ארוכות מתוך ספר כף ונקי להרה"ק רבי כליפא בן מלכא⁷⁶, ובין היתר כתב: "ראיתי בקטנותי חומש אחד קדמון נדפס בליסבונא באותיות גדולות מרובעות ויפות אשורית, ובצדו הלעז הנק' [רא] שרח בלשון ערבי, מיחסים אותו לרבינו סעדיה גאון"⁷⁷.

73 משה בראשר הו"ל מהדורה של השרח המוגרבי, 'תרגום המקרא לערבית' יהודית מוגרבית, א-ד, ירושלים תשפ"ג. ראה את סקירתו של י' נזרי על המהדורה 'משה בראשר, תרגום המקרא לערבית יהודית הוצאת יד הרב נסים, ירושלים תשפ"ג, כרכים א-ד'.

יש לשער שהתפסיר הקדום שהיה בתפילאלת הוא כנראה שרידי תפסיר רס"ג מן העיר סג'למאסה, עיר ידועה במרוקו מתקופת הגאונים והרמב"ם, שתלמידי החכמים שבה שלחו שאלות לשיבות הגאונים, ואף הרמב"ם התדיין בהלכה עם חכמיה. לפי מסורת יהודי העיר תפילאלת, משתייכת הקהילה במקום לסג'למסה הקדומה, בכך שבני העיר סג'למאסה עברו לגור בעיר תאפילאלת הסמוכה לה, ושם היה מקום מושבם עד הדור האחרון. זיקה זו באה לידי ביטוי מובהק בנוסח שטרות הכתובה והגט הנהוגים באזור. בשטרות אלה נכלל הנוסח הקבוע: "למניינא דרגילנא למימני ביה כאן במתא סג'למאסא דעל נהר זיז מותבה". הפער שנוצר עם הזמן בין השם ההיסטורי 'סג'למאסה', שחדל להיות בשימוש תמידי, לבין שמות היישובים המאוחרים, יצר שאלה הלכתית בדבר תוקפו של המנהג. הכרעה בסוגיה זו מצויה בכתביהם של חכמי המקום, רבי מכלוף ורבי שלום אביחצירא, שלפי דבריהם חורבנה של העיר סג'למאסה לא הוביל לקיצה של הקהילה, אלא להתפרסות תושביה בקהילות קטנות שהם הקימו ביישובים סמוכים ברדיוס של כ-20 ק"מ. לפיכך, השם 'סג'למאסא' בשטרות אינו מציין את שם העיר עצמה, אלא מגדיר את מקום מוצא התושבים, שהיווה המשך ישיר של הקהילה המקורית. עוד על כך, ועל זיקתה של קהילת סג'למאסה לגאונים ולתורתם, ראה: י' רונן, 'תפסיר פרק 'קנין תורה' לר' שלמה אלסג'למאסי', קובץ 'הכתר' גליון א, עמ' כב-מד.

74 וכפי שעשה ר' יששכר אבן סוסאן בא"י, ובדיוק מאותה הסיבה, והיא - השתכחות השפה הערבית הספרותית שבה נכתב תפסיר רס"ג.

75 מהדורה מדעית של הספר 'לשון לימודים' הו"ל משה בראשר א-ג, ירושלים תשס"ב. וראה שם בהקדמה את השוואת תרגום זה לתפסיר רס"ג.

76 ראה שם הגדולים, מע' ספרים כ, ערך כף ונקי.

77 והיינו ספר שנדפס קודם הגירוש מפורטוגל (ר"ז). תודה לרב משה ש' שבת על הפנייה זו.

אלג'יר

בענין זיהוי ה"נתר" נחלקו הפוסקים חכמי אלג'יר, והביאו ראיות לדבריהם מתרגום רס"ג. דעת הריב"ש (שו"ת, סימן לה) שהוא ה"קלידה", וראיתו מכך שתרגם רס"ג בירמיה (ב) "אם תכבסי בנתר" - "אין גסלת באל טפל", שהוא "קלידה". ודעת התשב"ץ (שו"ת, חלק א סימן כח): שהוא ה"גאסול" וראיתו מכך ש"הגאון רבי סעדיה ז"ל הבקי בב' הלשונות תרגם 'אם תכבסי בנתר' - גאסול". ע"כ. וכפי שסיכם החיד"א את הדברים (שיו"ר ברכה יורה דעה סימן קצט ס"ק ב): "ומידי עוברי ראיתי להריב"ש סימן ל"ה, שהביא ראיה לדבריו שלא תחוף בנתר, שהוא אקלידה, כי כן תרגם רב סעדיה גאון אם תכבסי בנתר (ירמיה ב, כב), באל טפל, שהוא קלידה. והרשב"ץ בח"א סימן כ"ח, הביא משם ר"ס גאון, שתרגם אם תכבסי בנתר באל גאסול. ע"ש. שהוא שרש עשב. ולפ"ז איכא תרי נסחי בשר"ח של רב סעדיה גאון. ולריב"ש נזדמנה לו נסחא כפי סברתו ולהרשב"ץ כפי סברתו". ע"כ⁷⁸. אמנם יש להעיר, שבידינו לא נמצא תפסיר רס"ג לספר ירמיה, וספק הוא אם בכלל נכתב פירוש לספר ירמיה ע"י רס"ג. ואפשר שדברי הריב"ש והתשב"ץ מכוונים לתרגומים ערביים מאוחרים יותר שנתייחסו לרס"ג.

עוד מצאנו בספרו של התשב"ץ "בין שמועה" שהזכיר את תרגומו של רס"ג ל"זמר" - שהוא הג'רפה, וזה לשונו (בין שמועה' טריפות, דרוסה, ב ג): "האריה הוא דורס בהמות וחיות אפילו גדולות ממנו, וכל שכן עופות, ואפילו שור גדול, ואפילו חיות טהורות גדולות, כי יש מהם גדולות ממנו הרבה. העידו לי על חיה גדולה, שהיא בלשון תורה זמר, שנאמר ואקו ודישון ותאו זמר ותירגמה הגאון ז"ל אלזראפ"א, שצוארה ארוך וגופה גדול מאוד, עד שכשהיא בתוך החומה פושטת צוארה חוץ לחומה, והעידו לי כי ראו אותה בפא"ס, אפילו בזאת החיה יש לאריה דריסה". וכבר נודע הדיון בענין היתר הג'רפה על פי תרגומו של רס"ג, ראה על כך בהערה⁷⁹.

78 מכח מחלוקת זו כתב הרשב"ש (שו"ת, סימן תרכו) שאין להכריע בזיהוי הנתר מכח שמו אלא מצד פעולתו בגוף האדם, שבכך נדע איזהו שמותר לחוף בו ואיזהו שאסור לחוף בו. ע"ש. ואמנם נראה שיסוד מחלוקתם אינו בנוסחאות שונות של התפסיר שהזדמנו לידם, אלא בחילוף שנפל בדברים, דהנה כפי שכתב הריב"ש רס"ג תרגם "אם תכבסי בנתר" - "אין גסלת באל טפל", וסבר התשב"ץ שהמילה 'גסלת' מוסבת על ה'נתר'. ואמנם שרש 'גסל' מובנו רחיצה כנודע, ודו"ק כי קיצרתי.

79 מדברי התשב"ץ נראה שהסכים עם תרגומו של רס"ג, שה"זמר" הוא אכן הג'רפה. והנה את תרגומו זה של רס"ג הביא גם ר' שמואל אבן ג'אמע, מחכמי הקדמונים של העיר קאבס שבתוניס בדורו של הראב"ע, בספרו שבלשון ערבית "אגרת המופת" (מוסד הרב קוק, תשע"ח), הדן בכשרות בעלי החיים באריכות גדולה על פי דברי הגאונים והקדמונים, ולא העיר עליו. גם בסידור ר' שלמה בר נתן (מהד' הרב קרויזר, עמ' קסג) העתיק את תרגומו זה של רס"ג. וכן הזכירוהו ר' יונה אבן ג'נאח בספר השרשים ערך זמר, והרד"ק בספר השרשים ערך זמר. וכתב ר' יהוסף שוורץ (דברי יוסף קנט, ב): "ואעיד עדות נאמנה, שבשנת תרי"ד ראיתי כמה גיראפיי חיים, אשר באו דרך ארץ מצרים. והיה לאל ידי לעיין ולהסתכל בהם, ולחקור ולדרוש באיכותם ובמהותם זמן מה. ומצאתי וראיתי שאמת וצדק, שחיה טהורה מעלת גרה ומפרסת פרסה היא, וכל סימני טהרה בה. לכן נכון ואמת ויציב, לתרגם זמר בשם גיראפפע". ונודע הדיון בכשרות הג'רפה בדורות האחרונים, ואשר המתירים סמכו על תרגום רס"ג

מנהג לימוד התפסיר בעל־פה

כאמור, בקרב רוב ככל קהילות היהודים היושבים בארצות ישמעאל, היה נפוץ תרגומו זה של רס"ג, ולאחר מכן עיבודיו, כפירוש הראשון על המקרא, ואף נהגו **ללמדו על־פה**. ונביא כמה עדויות לקיומו של מנהג קדמון זה עד הדורות האחרונים:

עיראק. ר' דוד סלימאן ששון מעיד בספרו 'מסע בבל' (ירושלים, תשט"ו, עמ' קלח) שיהודי עיראק היו נוהגים ללמד לתלמידים את התרגום הערבי, הנקרא בלשונם "שרח", לא מתוך ספר אלא מפה לפה. וזאת חרף העובדה שהיו מצויים (משנת תרכ"ה) ספרי דפוס מתרגום זה, ואף כתבי יד לעשרות, ע"ש בדבריו. גם בזכרונות ר' ראובן סומך (כת", תיאור מנהגי יהודי בגדד בתקופה הסמוכה למלחמת העולם הראשונה)⁸⁰ מובא בתיאור סדר לימוד המקרא לתלמידים, שהיו נוהגים שלאחר שהתלמיד התמחה בקריאה מוטעמת לכל סוגיה, עבר לשלב הסופי בלימוד התנ"ך והוא קריאה מתורגמת ללשון המדוברת (ערבית יהודית). בשלב זה היה על התלמיד להחזיק בספר תנ"ך עברי, ובעזרת הנוסח העברי עליו לקרוא בעל פה ובקריאה שוטפת את התרגום בלשון המדוברת בלבד, אף הוא בטעמי המקרא. יוצא מכלל זה תרגום התורה שהיה נקרא בנעימה פשוטה יותר. כל ספרי התנ"ך ניתרגמו בעל פה ללשון המדוברת, פרט למגילת שיר השירים. ע"כ⁸¹. עדות חיה על כך אף שמענו בירושלים מאת חכם דוד סלימאן ששון יצ"ו (בנו של חכם סלימאן דוד ששון זצ"ל), שקיים כן בפנינו וגרס לעינינו את ה"שרח" בעל פה, והודיענו שכך היה מנהגם, שבכל יום שבת לאחר הסעודה היו יושבים ולומדים את ה"שרח" על הפרשה של אותו שבוע. ועוד שמענו כן מכמה זקנים יוצאי עיראק שגורסים את השרח הערבי לתורה בעל־פה, משום שכך היה חוק לימודם בקטנותם⁸².

זה להתיר את הג'רפה באכילה, עי' עוד בזה בספר ילקוט יוסף איסור והיתר חלק ב' (עמודים שמג-שמז) ובספר שלחן ערוך המקוצר חלק ד' (סימן קלד הערה ו), וראה עוד ר"א חמאמי 'הג'ראף, כשרותו לאכילה', תחומין כ עמ' 92 (ומשם בשו"ת מנחת אברהם יו"ד סי' יג), וכן א' וד' זיבוטפסקי וז' עמר, "כשרות הג'רף לאכילה – דו"ח ניתוח", תחומין כג, עמ' 499-491.

80 מאמר זה בא לידינו בטובת עינו ואדיבותו של ר' יעקב זמיר יצ"ו, ספרן ספריית מרכז מורשת יהדות בבל, ואשר מתעתד להוציאו לאור בקרוב יחד עם תעודות נוספות.

81 וזהו כפי מנהגם הקדום של יהודי המזרח, לקרוא אף את תרגום התורה בטעמים. וכפי שמוצאים אנו בתפסיר רס"ג כת"י חמת (כ"י פוקוק 396-395), שתרגום אונקלוס שבו מוטעים בסימני הטעמים כפי שהוא במקרא. אף בקרב בני תימן עד היום נהוג שבשעת קריאת התרגום בציבור מטעימים את קריאתו כפי טעמי המקרא של הפסוק שעליו הוא מוסב. ייתכן שמנהג קדמון זה הוא היה המניע למש"כ בשער המצות ואתחנן (לד ע"א) שאי"צ לקרות את התרגום בטעמים, וראה עוד בשו"ת תורה לשמה (ס' תו). ויש לציין שבמקור חיים (ס' רפה) כתב שבחומשים קטנים דפוס המבורג (שנת תכ"ג), הדפיסו התרגום בטעמים וכתבו דמנהג חסידים לקרוא התרגום בטעמים, ע"ש שהביא סמך למנהגם.

82 ראה על כל זה באורך את דבריו המקיפים והממצים של י' אבישור, 'תרגומי התנ"ך בערבית היהודית [ה"שרח"] בעיראק', מחקרים בתולדות יהודי עיראק ובתרבותם, ו' עמ' קלט-קסה.

סוריה. בקהילת יהודי סוריה היו גורסים גם כן את התפסיר בעל-פה, וכפי ששמענו באוזנינו מזקנים יוצאי סוריה שגורסים את התרגום הערבי לתורה שלמדו בקטנותם - בעל-פה⁸³.

ג'רבא. על מצב ידיעת התפסיר באי ג'רבא העיד הרב מאיר מאזוז בספרו 'מגדולי ישראל' (חלק ד עמ' ב הע' 2), ואלו דבריו:

"התרגום הערבי המסורתי (שרח) למקרא, הנהוג באי ג'רבא וסביבותיה, הוא עתיק מאד, ויש כמה שינויים בינו ובין התרגום התוניסאי וכו', ומי יתן שחכמי ג'רבא **שעודם זוכרים אותו מגירסא דינקותא** יקבעוהו בדפוס, ושכרם יהיה כפול מן השמים. והטעם שאומרים **כדי שישננו אותו תינוקות של בית רבן בעל-פה ולא יסמכו על ספר נדפס**, אין בו טעם, ואדרבא ישננו אותו מתוך הספר ואצל הרב יתרגמו מתוך החומש".

הרי שגם באי ג'רבא נהגו ללמד את התפסיר בעל-פה דוקא מבלי להזדקק לספרים. וכן היה נהוג אף בשאר קהילות יהודי צפון-אפריקה⁸⁴.

מנהג קריאת התרגום על המקרא בעל פה לא נהג רק בתפסיר רס"ג ועיבודיו, אלא גם בתרגום הארמי למקרא. ומנהג זה השתמר בקרב הבקאים שבעדת בני תימן עד הדור האחרון, שהיו נוהגים לקרוא את התרגום הארמי בשעת קריאת התורה בציבור בעל-פה (כפי שהעיד בהקדמת תאג' כתר ישראל, וכידוע). ומעשה מופלא על כך הביא ר' יעקב ספיר הלוי בספרו אבן ספיר (מסעות תימן, ירושלים תשמ"ט, עמוד עח) שבמהלך מסעו בארץ תימן נקלע בשבת פרשת מצורע לעיר הקטנה 'תילא', שרוב תושביה נמלטו מפני חמת המציק, והמניין שנותר בה היה מצומצם, וכאשר הגיעו לקריאת ההפטרה וביקשו לתרגמה כמנהגם לא מצאו ספר מתאים לכך, משום שאת רוב הספרים החביא נשיא בית הכנסת קודם לכן מחשש שמא יגנבו ויחוללו. אז קם משרתו נער כבן שמונה עשרה - ששכרו לסעדו במסעו - והחל לתרגם את ההפטרה פסוק אחר פסוק **על-פה**, ולא עוד אלא שגם את הדרשה שנהגו להכלילה בתוך התרגום זכר גם כן לאומרה כצורתה בדיק ובדקדוק⁸⁵.

83 וראה את דבריו של י' אבישור במבוא לספר "השרח החלבי לתורה", תל אביב תשס"ו, עמ' xx.

84 ראה דבריו של י' אבישור, 'תרגומי התנ"ך בערבית היהודית [ה"שרח]" בעיראק, מחקרים בתולדות יהודי עיראק ובתרבותם, ו' עמ' קנא.

85 דרשות אלו שהיו מוסיפים בתרגום ההפטרות - הנקראות "תוספתות" - הובאו ונתבארו בספרו של ר' כשר 'תוספתות תרגום לנביאים', ירושלים תשנ"ו. מנהג קריאת תוספתות אלו נשתמר בתימן בדורות האחרונים, ואמנם התוספתא שבהפטרת מצורע הנזכרת במעשה שבאבן ספיר הנ"ל לא נשתמרה.

אף קהילת בני פרס החזיקו במנהג קדום זה עד הדור האחרון, והיו מתרגמים בציבור את ההפטרות לשפתם, וכעדותו של ר' עזרא ציון מלמד⁸⁶:

"מנהג זה [=של תרגום ההפטרה בציבור] רווח עד היום גם בכמה ערי פרס, בשעה שהמפטיר קורא את ההפטרה באזני העומדים על יד התיבה, מתכנס שאר הצבור כתות כתות, ובכל כתה יושב בקי בתפסיר הקורא באזני שומעיו את התפסיר. כשגומר המפטיר את קריאתו ממתין הוא עד שיגמרו גם המתרגמים את קריאת תרגומם, ואז מברך הוא את הברכות האחרונות. ויש הפטרות שמתרגמים אותן באזני כל הקהל כאחד. למשל בשמיני של פסח לאחר הברכות האחרונות עומד חכם הכנסת ומתרגם לפרסית את תרגום יונתן להפטרות "עוד היום בננו" (שמשולבות בו מאגדות חז"ל על מפלת סנחריב ועל ימות המשיח).
אך עלי לציין שתפסיר זה נעשה בעל־פה."

מנהג זה של לימוד התרגום על התורה בעל־פה דוקא, יסודו מימי הגאונים, וכפי שכתב רב האיי גאון בפירושו למסכת ברכות⁸⁷ (דף ח). לגבי תרגום אונקלוס, וז"ל: "ומצות התרגום הוא על־פה, מפני שהוא מתורה שבעל־פה⁸⁸, וכי נתן למשה רבינו על הר סיני לקרותו על־פה על התורה שבכתב".

מכל הנ"ל נמצינו למדים שבמנהג קדמון זה החזיקו היהודים יושבי ארצות ישמעאל במשך מאות שנים, עד הדור האחרון, אף לגבי תרגומו של רס"ג, וזאת מהטעם המבואר בדברי רב האיי גאון, שכל פירוש על התורה יש ללומדו על־פה דוקא, דוגמת פירוש התורה שניתן למשה בסיני על־פה⁸⁹.

עוד למדים אנו שמנהג זה לא היה כדבר של מה־בכך שנעשה במקרה מכורח המציאות, מחמת חוסר יכולתם לרכוש עותקים כתובים של התפסיר וכיוצ"ב, אלא נעשה

⁸⁶ ע"צ מלמד, 'תרגום יונתן ותפסיר ערבי של שירת דבורה', ארץ ישראל מחקרים בידעת הארץ ועתיקותיה (תשי"ד), עמ' 198-206.

⁸⁷ מתוך מהדורה שלימה של פירוש רב האיי גאון למסכת ברכות, המשוחזר על פי כתבי יד מגניזת קהיר ומובאות מהראשונים והקדמונים, ראה לפי שעה: י' רונן, 'רב האיי גאון פירוש למסכת ברכות - קטעים חדשים [א]', בית אהרן וישראל שנה לח גליון ד (רכו), עמ' כח-לו. הנ"ל, 'רב האיי גאון פירוש למסכת ברכות - קטעים חדשים [ב]', בית אהרן וישראל שנה לט גליון ב, עמ' כב-ל.

⁸⁸ כן אמרו בירושלמי (מגילה פ"ד ה"א דף ג): שאין לתרגם על הקורא בתורה מתוך הכתב אלא בעל־פה, והובא ברי"ף (מגילה פ"ד עמוד לו), וכן הוא בפסיקתא רבתי (פרשה ה, ויהי ביום כלות משה, א) ובתנחומא (וירא ה). וכן פסק הרמב"ם (תפלה פ"ב הי"א).

⁸⁹ וראה גם את דברי הריטב"א (מגילה ג): אמר רב יוסף אלמלא תרגומא דהאי קרא וכו'. הא דאשכחן לרב יוסף דעסיק ומיירי בתרגום טובא בכל דוכתא, משום דהוי סגי נהור ולא היה יכול ללמוד דברים שבכתב על פה, ולפיכך היה קורא הפסוקים בתרגום, שהוא דבר שבעל פה.

בכוונה תחילה ובדוקא, ובכך נשתמר מנהג קדום שיסודו מימי הגאונים. ובזאת ישנה עדות ומופת לדביקותם ואדיקותם של היהודים יושבי ארצות ישמעאל בדרכי אבותיהם, ועדות חיה לרציפות מסורת מנהגם, שאף בדברים הנראים כזוטות, יתד נאמן תקועה להם באהלי האבות.

מהדורות התפסיר בדורות האחרונים

דווקא משום תפוצתו של תפסיר רס"ג וריבוי ההעתקות שעשו ממנו, גדלו ורבו בו השיבושים, מהם יסודם בשינויים מכוונים שעשו המעתיקים - הן על מנת להתאים את דברי רבינו ללשון המקרא, והן בכדי להתאים לשונו ללשון בני ארצם⁹⁰ - ומהם בפליטות קולמוס.

ניסיון ראשון לתיקון מצב זה נעשה בשנת תרנ"ג ע"י נ' דירינבורג, אשר השתמש בשלשה עדי נוסח משובחים לשם עריכת מהדורה מתוקנת⁹¹. מהדורת מופת זו אשר עוטר ג"כ בהערות חשובות, אכן ראויה להערכה ושבח בהתחשב במצב מדעי היהדות באותם ימים, אשר היו אך בראשית דרכם. מאז ועד עתה השתנו פני הדברים, והתגלו עוד כמה כתבי יד קדומים וחשובים לאין ערוך, שעליהם אפשר לבסס מהדורה מדויקת הקרובה יותר לצורתו של החיבור כפי שיצא מתחת יד מחברו, על כל זה זכינו ונתגלתה הגניזה ההקירית ובה אלפי דפים שבהם העתקות קדמוניות של התפסיר. על ידי כך הוכשרה הקרקע להכנת מהדורה מדוקדקת ומזוקקת שתכלול את שינויי הנוסח ותדון בהם כראוי.

הרב יוסף קאפח התקין מהדורה מדויקת של התפסיר ע"פ "ארבעה עשר כתבי יד עתיקים מתימן ומשאר חלקי תבל, מהם שלמים ומהם חסרים" - כעדותו. מהדורתו

⁹⁰ כפי שהעיד על עצמו ר' יששכר בן סוסאן (אהל דוד ח"א עמ' 63 ואילך) שבבואו לערוך תרגום חדש לתורה לדוברי הלשון הערבית בתקופתו (הם קהילת המוסתערים בארץ ישראל), הוצרך לשנות מלשונו של רבינו משום שכבר לא היו רגילים בשפתו, והבאנו דבריו לעיל באורך.

⁹¹ אחד מעדי הנוסח שהשתמש בהם היה מהדורת התפסיר הראשונה שבאה בדפוס שנדפסה בחומש "תורת יי' תמימה", דפוס קושטא ש"ו, בו הובא מלבד התפסיר הערבי של רס"ג גם תרגומו הפרסי של ר' יעקב טאווס, מחכמי בגדאד במאה ה-16 (לפי שעה לא ברור מאיזה כתב יד נדפס נוסח זה של התפסיר, והאם יש בו שינויים על פי ההתאמות שנעשו לתרגום רס"ג). ומעשה השתלשלות הדפסת תרגום זה הביא אברהם בן יעקב בספרו 'יהודי בבל מסוף תקופת הגאונים עד ימינו' (עמ' פג) ואלו דבריו: ר' משה המון שליווה את הסולטאן במסעו זה, מצא בבגדאד את תרגום התורה לפרסית של ר' יעקב בכ"ר יוסף טוואס, לקח אותו אתו לקושטא ושם הדפיסו בהוצאתו בשנת ש"ו (1546) יחד עם תרגום אנקלוס והתרגום הערבי של רב סעדיה גאון, בדפוס ר' שלמה ב"ר משה מזל טוב. בשנת ת"ז (1657) הדפיסו וולטון (Walton) בלונדון בחלק הרביעי של הפולגילוטא שלו, באותיות ערביות יחד עם תרגום לרומית. ע"כ (תודה לרב שמואל יואל סופר על הפנייה זאת). ועוד נדפס תפסיר זה פעם נוספת בפריס בשנת 1645 (באותיות ערביות).

התפרסמה במקורה הערבי בתאג' מהדו' י' חסיד⁹², ולקט מילים נבחרות ממנה ובעלות משמעות, פרסם הרב קאפח בתרגום עברי עם הערות בספר נפרד⁹³.

בשנת תשס"ז התבשרנו על קיומו של מפעל לההדרת התפסיר ע"פ כל כתבי היד הדווקנים שהגיעו לידינו, שלשם התקנת נוסח היסוד נבחרים כתבי היד המדויקים ביותר תוך שהם מושווים לכל כתבי היד החשובים שהגיעו לידינו, שימת לב ניתנה על ענין זיהוי ארצות המוצא של כל כתב יד, על מנת שיהיה ניתן לדעת איזה נוסח הוא מייצג, וכל זאת מתוך מטרה שלא תהיה כפילות בשינויי נוסחאות שיוצגו מעדי נוסח שמקורם באותו ערוץ־מסירה. ובמילים אחרות, מכל חבל ארץ המייצג ערוץ־מסירה מסוים, נבחר כתב היד החשוב והמדויק ביותר, מתוך כלל כתבי היד שהגיעו לידינו, לשם עריכת והשוואת הנוסחאות. גולת הכותרת של מפעל חשוב זה היא במאמץ שהושקע באיסוף קטעי התפסיר ששרדו בגניזת קהיר⁹⁴, זיהוים, מיונם, ותיעוד גירסאותיהם במדור חילופי הנוסחאות. בראש מפעל זה עומד פרופ' אליעזר שלוסברג. מעבר לתרומה שתהווה מהדורה זו בשיחזור הנוסח המדויק של התפסיר, עוד היא תשמש כלי חשוב לכל המתחקה אחר נוסח התפסיר שעמד לפני רבותינו הראשונים, שמעתה יהיה ניתן לראשונה לעמוד על תופעה זאת ביסודיות, מאחר שכפי שכבר העירו רבות, הנוסח שעמד לפני הראשונים והקדמונים שונה לא אחת מנוסח התפסיר המצוי לפנינו⁹⁵.

92 ספר כתר תורה, התאג' הגדול, עם חמישים פירושים, ירושלים תשמ"ב.

93 פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשמ"ד, ראה שם עמ' ז. קטעים נבחרים ממנו שולבו לאחר מכן גם בחומש "תורת חיים" שבהוצאת מוסד הרב קוק. במשך השנים יצאו לאור מהדורות נוספות של התפסיר בעיקר ע"פ כתבי יד תימן (אך לא בהיקף ובחשיבות כתבי היד שהיו ליסוד במהדורות של הרב קאפח, שהיא עדיין הטובה שבהם), המהדורה הראשונה של התפסיר שבאה בדפוס היא מהדורת הרב שלום עראקי והרב אברהם נדאף שנדפסה בתוך תאג' כתר תורה (ירושלים תרנ"ד-תרנ"ט). לאחר מכן נדפס התפסיר בתוך ספרי תאג' נוספים. ראויות לציון מהדורות התפסיר שנדפסו בתאג' חזון שמעון (בני ברק תשנ"ו-תשס"ב) ובתאג' תורת אמת (בני ברק תשע"ו) שבהם הובא התפסיר מנוקד כפי היגוים של בני תימן. הרב יו"ט חיים גינדי דקניש הכהן השלים לאחרונה מהדורה שלימה של התפסיר בחמישה כרכים ומנוקדת (החל משנת תשפ"א, ובה הובא תרגומו של רס"ג באותיות ערביות וכן באותיות עבריות, בתוספת תרגום עברי לכל פסוק ופסוק, וכן ליקוטים מכתבי רס"ג על פירוש המקראות. אך לא הובאו במהדורה זו שינויי נוסחאות משאר כתבי יד, וכן לא הובאו הערות פרשניות לתרגום רס"ג). הר"מ פתיחי הוציא לאור בתוך חומש "דרך הקדמונים" מהדורה חדשה של התפסיר, בעיקר ע"פ נוסחאות כת"י תימן שהובאו במהדורתם של הרב עראקי והרב נדאף ובמהדורת הר"י קאפח, עיקר החידוש במהדורתו הוא בתרגום העברי שערך לרוב המילים שבתפסיר, וכן בציונים יקרים לכתבי רס"ג ושאר מפרשים קדמונים, בעניינים הנוגעים ישירות לתרגום רס"ג ובעניינים מורחבים ומסתעפים.

94 מנין קטעים אלו להערכתו של י' רצהבי עולה לכעשרת אלפים.

95 מפעל זה תואר בהרחבה ע"י א' שלוסברג, 'לקראת מהדורה ביקורתית של תרגום רב סעדיה גאון לתורה', טללי אורות יג (תשס"ז), עמ' 87 - 104.

מהדורה חדשה ומדויקת של תפסיר רס"ג לתורה

מאמר זה נכתב כמבוא למהדורה שלימה ומדויקת של תפסיר רס"ג לתורה, אשר בה ייכללו בס"ד: א. נוסח המקור הערבי ע"פ כתבי היד המדויקים. ב. תרגום מלא ללשון הקודש. ג. הערות פרשניות וביאורים.

א. **נוסח המקור הערבי.** במהדורה זו שוחזר הנוסח הקרוב ביותר לנוסח התפסיר כפי שיצא מתחת יד מחברו, לשם כך תרנו אחר עדי הנוסח המדויקים והקדמונים ביותר, והונח כיסוד כתב יד מזרחי שנכתב בראשית המאה האחת עשרה ע"י הסופר ר' שמואל בן יעקב⁹⁶, טיבו של כתב היד נודע ע"י בלאו, מדבריו עולה שכתב יד זה הוא הראוי ביותר לייסודו כאבן פינה למהדורת התפסיר⁹⁷. מכתב יד משובח זה נתלשו במשך השנים דפים רבים⁹⁸, חלק ניכר מחסרונות אלו ניתן להשלים ע"פ העתקות נוספות של התפסיר שבכתב ידו של ר' שמואל בן יעקב שהתגלו בגניזה הקהירית⁹⁹, וכן מקטעי גניזה קדומים של התפסיר שנמצאו אף הם בגניזה הקהירית.¹⁰⁰ חסרונות שלא היה בידי קטעי גניזה אלו להשלים - הושלמו ע"פ כתב יד קדום של התפסיר שנכתב בחמת ע"י הסופר אליה בר ישועה בר חלפון החזן והעתקתו נשלמה בשנת 1449¹⁰¹, כתב יד זה הוא הקרוב ביותר

96 כת"י פטרבורג EVR II C 1, וז"ל הקולופון שבראשו: "זאת התורה לשלמה בן אברהם שלומו וטובו ירבה, ותהיה זו תרומיה ויעוז בטוב יי וברכת רב העלילה. אני שמואל בן יעקב כתבתי ונקדתי ומסרתי זאת התורה, אשר פרי שביריה חיי עולם, אשר לנוצר עֲדִיתָהּ בגן עדן וְשֹׁלֵם". לגבי מקום כתיבת כתב יד זה כתב רמ"ע פרידמן במאמר, 'הסידורים הארץ ישראלים של סופר כתב יד לנינגרד למקרא', גזי קדם יד (תשע"ח) עמ' 104: 'אף על פי שלא שרד קולופון המנציח את שנת העתקתו של כ"י תרגום רס"ג ואת מקום העתקתו, המצחף אכן היה בעיר צור [...] אין אנו יודעים מהיכן היגר הסופר שמואל בן יעקב למצרים ואם ישב בה ישיבת קבע עד סוף ימיו. משום כך אין אנו יכולים לדעת אם הוא כתב את כ"י תרגום רס"ג במצרים והספר נשלח לצור או שכתב את הספר בצור לפני בואו למצרים או אחרי היותו במצרים, אם אכן עזבה לאחר זמן'.

97 ראה בלאו, 'עיונים בכתב יד מזרחי מתחילת המאה ה"א של תרגום רס"ג לתורה', לשוננו סא (א-ב אדר התשנ"ח), עמ' 130-111. שם ביאר באורך את חשיבותו ודיוקנותו. בידינו כתבי יד נוספים בהעתקתו של ר' שמואל בן יעקב משנים אלו, ועל צבאם כ"י שלם של כתבי הקודש המכונה כ"י לנינגרד, ראה רמ"ע פרידמן, 'הסידורים הארץ ישראלים של סופר כתב יד לנינגרד למקרא', גזי קדם י"ד עמ' 98 ואילך.

98 שריד של דף אחד מהם נמצא בגניזה הקהירית (כת"י T-S AS 72.79), ופורסם ע"י ת' צבי, Early Genizah, Fragments of Sa'adyah Gaon's Arabic Translation of the Pentateuch in the Russian National Library in St Petersburg, COMSt Bulletin 4\2 (2018), pp 195-199.

99 ראה על כך א' אשור ות' צבי, 'קטעי גניזה של תרגומים ערביים לפסוקים מבראשית שמעתיקם המשוער הוא שמואל בן יעקב', פעמים 170-171 עמ' 163-191.

100 על מפעל גדול זה מנצחים א' אשור ות' צבי. ציונים לכל המאמרים שכתבו בנושא זה פזורים לאורך המאמר בהערות, ועליהם יש להוסיף: א' אשור ות' צבי, 'תרגום רס"ג לויקרא יא-יז, כב-כה, מהדורה ביקורתית על פי קטעי גניזה מוקדמים', ספונות מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח, ס"ח כט (תשפ"ד), עמ' 13-107. תודה מיוחדת לא' אשור ששייתף אותנו במאמר זה בטובת עין טרם פרסומו.

101 כת"י אוקספורד, פוקוק 395-396. וז"ל הקולופון שבסופו: "נשלמה זה התורה בראש חדש ניסן שנת אלף ושבע מאות וששים לשטרות במדינת חמת דעל נהר מרוז וכתב העבד הצעיר הדל אליה בר ישועה בר חלפון החזן ר"ת תנ"צ'ב'ה' אמן וכן יהיה רצון השם למען שמו ויקר [ב] קץ פדותינו ויפרקנו מצרנו לנו ולכלל עמו

לנוסח התפסיר שבכתב יד ר' שמואל בן יעקב, והוא עולה בדווקנותו על כל כתבי היד שהגיעו לפנינו, אף מאלה המוקדמים לו במאות שנים¹⁰².

במהדורה זאת יובא נוסח ה"תרגום הקצר" השונה בכמה פרטים מנוסח התרגום שהביא רס"ג בפירוש הארוך. וזאת משום ששינויים רבים יש בין נוסח התפסיר הנלווה לפירוש הארוך ובין נוסח התפסיר הבא לבדו, ובמובן מסויים מדובר על שני חיבורים שונים. פשר חלוקה זאת נעוץ בעובדה שבתפסיר הנלווה לפירוש הארוך יכל רס"ג לנטות יותר מלשון המקרא ולנהוג בתרגומו ביתר חופשיות, מהסיבה שכל התמיה על השינויים ידרוש את פשרם בפירוש הארוך המועתק בצמידות לו, משא"כ בתפסיר הבא לבדו. ועל כן, מכיון שהמעתיקים היו לעיתים משנים את נוסח התפסיר על מנת להשוותו לנוסח שהובא בפירוש הארוך, אחד ההבדלים הבולטים בינו לבין שאר כתבי היד הוא, שבו ניתן נוסח התפסיר כפי שהתאים אותו רס"ג בחיבור המיוחד שכתב לשם כך, ולא ניסה המעתיק להשוות ולהגיה אותו על פי הנוסח שקבע רס"ג בתפסיר הנלווה לפירוש הארוך¹⁰³.

ב. **תרגום עברי.** במהדורה החדשה יובא לראשונה תרגום מלא של כל התפסיר בנוסחו המדויק ללשון הקודש, ותועלת מרובה יש בכך, לעמוד על כל רמיזותיו ודיוקי לשונו של רס"ג שטמן ביני חיטי.

נוסח המקור הערבי והתרגום העברי של המהדורה החדשה נערכו ע"י הרב יהודה זייבלד, בליווי הערות לשוניות המוסבות על דקדוקי לשונו של רס"ג. נוסח המקור הערבי נקבע על פי כ"י פטרבורג (ר' שמואל בן יעקב), עם השלמות על פי כ"י אוקספורד (מן העיר חמת שבסוריה) במקומות שהוא חסר, וציון שינויי נוסח על פי כ"י אוקספורד במקומות שבהם נראה שיש בכ"י פטרבורג טעות מוכחת. מהדורה זאת מוצגת בשלמותה באתר "על-התורה"¹⁰⁴.

ג. **הערות פרשניות.** בהערות יובאו הקבלות לשאר כתבי רס"ג, ובפרט לפירוש הארוך לתורה, וכן הקבלות וציונים למפרשים שהביאו את דבריו ודנו בהם, כגון ר' יהודה אבן בלעם, הראב"ע, ור' אברהם בן הרמב"ם. הערות אלו יפה כוחן לפענח צפונותיו של התפסיר, שנרמזו לעיתים בתוספת אות אחת כפי שהעיד על כך רבינו בהקדמתו וכדלהלן.

בית ישראל א"נ'ס'. אלכ"ט יבקא זמאן בעד כאתבהו וכאתב אלכ"ט תחת אלארץ' מדפנונו יא רב ארחם עבר כא[ן] כאתבהו יא קארי אלכ"ט קול אמין".

102 כגון כתב יד אוקספורד opp. Add. Q4. 98 שהועתק בצנעא, וכתב יד לוצקי 647 שהועתק במצרים, שניהם מהמאה הארבע עשרה.

103 ראה אודות כך את דבריו של ר"ש אברמסון, "לתפסיר רס"ג למקרא", עניינות בספרות הגאונים, עמ' 40.

104 זאת מלבד פרשת בראשית המוצגת באתר "על-התורה", שהיא נערכה על ידינו, וכוללת את המקור הערבי, תרגום ללשון הקודש והערות נרחבות.

לשם עריכת ההערות אנו נעזרים בספרו החשוב של ר' עמרם קורח זצ"ל "נוה שלום" (ירושלים תשפ"ב), שיגע לפענח צפונות התפסיר ולברר נוסחאותיו המדויקות¹⁰⁵, וכן בעבודתו המקיפה של הרב יוסף קאפח זצ"ל, גדול מהדירי תורת רס"ג בדורות האחרונים, בספרו "פירוש רבינו סעדיה גאון על התורה" (ירושלים תשמ"ד), וכן בעיוניו והערותיו של פרופ' יהושע בלאו ז"ל, שיגע להעמיק חקר בלשונות התפסיר בספרו "עיונים בתרגום רב סעדיה גאון לתורה" (כרך א' בראשית תשע"ט)¹⁰⁶. ועל הכל בספרו הגדול של ר"מ צוקר "על תרגום רס"ג לתורה" שהאיר ענייני התפסיר מכיוונים רבים וסקרו בבקאות רבה, דבריו המאירים היו לנו לעינים, ובפרט פירושי המעמיקים לענייני ההלכה שבתפסיר רס"ג, אשר קיבצם - על סדר התפסיר - בפרק הרביעי: "ההלכה בתרגום". דוגמא של פרשת בראשית עם הערות פרשניות נתפרסמה על ידינו במהדורה המדויקת של תפסיר רס"ג באתר "על התורה".

הקדמות רס"ג לתפסיר והחתימה

רבינו סעדיה כתב שתי הקדמות לתפסיר, המכונות 'ההקדמה הגדולה' ו'ההקדמה הקטנה'¹⁰⁷. להלן מובאת ההדרת המקור הערבי של 'ההקדמה הקטנה' לתפסיר, ולראשונה מתוקנת ע"פ כתב יד, בתוספת תרגום עברי, הערות והקבלות לשאר כתבי רס"ג¹⁰⁸. כמו כן מתפרסמים כאן לראשונה דברי החתימה שכתב רס"ג לתפסיר מתוקנים

105 ככל והיו מצויות לפניו בתימן, ראה על כך באגרותיו שנדפסו בספר "המאור הגדול" (ספר הזכרון לר' עמרם קרח, מכון המאורות) ובפרט בס' מד' עמ' רצג ואילך, שבה שוטח בקשתו מחכם שבא"י להשיג עבורו מילונים ערביים קדומים לשם עריכת ספרו זה.

106 לפרשת בראשית ראה עוד במאמרו של י' ריבלין, "פירוש רס"ג לתורה מתוך תרגומו", תרביץ כ (תש"ט), עמ' 160-133, שביאר אף הוא את תפסיר רס"ג לפרשת בראשית כולה. אמנם לא היו לפניו הנוסחאות המדויקות של התפסיר, וכן הפירוש הארוך של רבינו, ודבריו טעונים תיקון בכמה מקומות מחמת כן.

107 ומצינו כדומה לזה בכתבי רס"ג, שכתב ל"ספר התהילות" (פירושו לספר תהלים) שלש הקדמות, וראה אודותיהן בהקדמתו של הרב קאפח למהדורתו לספר התהילות, וכן במאמרו של ח' בן שמאי על הקדמות רס"ג לתרגום התורה (עמ' 207), המובא להלן בהערה.

108 ההקדמה בלבד נדפסה לראשונה במקור ערבי ותרגום עברי ע"י י' דירינבורג במהדורתו, ולאחר מכן ע"י ר"י קאפח במהדורתו העברית בתרגום עברי בלבד (בתרגומו נשמט משפט הפתיחה של ההקדמה, המופיע במהדורת דירינבורג ובכל כתבי היד). סוף ההקדמה התפרסמה במהדורה ביקורתית ע"י ח' בן-שמאי, "חדשים גם ישנים: ה'הקדמה הגדולה' וה'הקדמה הקטנה' לתרגום רס"ג לתורה", מפעלו של מנהיג, ירושלים תשע"ה, עמ' 288-286. דברי החתימה שכתב רס"ג לתפסיר נדפסו לראשונה בפולוגלוטה של לונדון בשנת 1657 באותיות ערביות ובליוי תרגום ללטינית. ומשם הובאו בתרגום לעברית בהקדמה לספר נתיבות השלום (חיבור כולל חמשת חומשי התורה עם ביאור ממבמ"ן, ירושלים תשפ"ג-ד'. ושם סבר שדברים אלו כתב רס"ג בהקדמתו לתפסיר אולם כפי שמתבאר כאן דברים אלו הם דברי החתימה), וכך תורגם שם: "המעייין בביאורי זה ישתכל בכל תיבה ותיבה שהוספתי או גרעתי ויתבונן על המובן על ידה, ועל ידי זה יגיע להשגת כמה שאלות ותשובות, שהם יסוד הדינים הבאים במשנה ותלמוד, ויתר דברי הקבלה", עד כאן לשונו. וראה בהשוואה את תרגומו לקטע זה שהובא להלן. עוד הובא קטע זה ג"כ מהפולוגלוטה הנ"ל ע"י ר' חיים הלר, 'הנוסח השומרוני של התורה, העתקה מתוך נוסח המסורה', ברלין תרפ"ד. ומשם ע"י י' טובי, 'ה"תאוויל" בתפסיר רב סעדיה גאון למקרא', שערי לשון עמ' 143, והתרגום העברי

ע"פ כת"י. ערכם של ההקדמה ושל דברי החתימה הללו רב להבנת מטרתו של רס"ג בחיבור זה, וכפי שיבואר בהערות לשם. לשלימות הענין הבאנו גם כן את 'ההקדמה הגדולה' שראשיתה בלבד שרד בכת"י אוקספורד (פוקוק 395, להלן: כת"י א) ולפי שעה לא נמצא לה מקור מקביל נוסף בכתבי היד ובקטעי הגניזה¹⁰⁹.

כאמור, דברי החתימה שכתב רס"ג לתפסיר לא נדפסו עד היום בתרגום מדויק ללשה"ק. לראשונה הם נדפסו בפולילגלוטה של לונדון באותיות ערביות, בלי תרגום עברי ובכמה שיבושים, ומשם נדפסו עוד כמה פעמים ע"י חכמים שונים (שהובאו לעיל בהערה) והמשותף לכולם הוא, שאף לא אחד מהם שם ליבו לכך שקטע זה מכיל את דברי חתימתו של רס"ג לתפסיר.

את דברי החתימה הללו מצאנו לראשונה בסוף העתקת התפסיר שבכת"י אוקספורד (פוקוק 396). תכף למציאת דברים אלו שיערנו בדעתנו שמקולמוסו של רס"ג יצאו, ולא ע"י מעתיק שסיפח דברים משלו לתפסיר רס"ג. השערתנו לייחוס חתימה זאת לרס"ג נתאמתה ע"י בדיקה בקטעי גניזה של התפסיר הכוללים העתקה מסוף התורה, שם מצאנו שדברי חתימה אלו הופיעו **אות באות** בקטע גניזה מהקדומים ביותר שהגיעו לידינו (כת"י T-S Ar.1a.92), שנכתב ע"י הסופר שמואל בן שכניה בשנת 1000 לערך, כלומר כ-60 שנה בלבד לאחר פטירתו של רס"ג¹¹⁰. מסופר זה הגיעו לידינו ההעתקות הקדומות ביותר של תפסיר רס"ג, ואשר רב ערכן לשיחזור נוסח התפסיר הקדום והמדויק¹¹¹. קטע הגניזה הנ"ל ניזוק קשות והוא חתוך לכל אורכו, אך מתוך השוואה לחתימה שהובאה בכת"י א ניתן לפענח את כולו ולעמוד על טיבו. עובדה נוספת למדנו מהשוואה זאת, שבכך יכולנו לאמת את דווקנותו של מעתיק כת"י א, שכאמור נוסחתו נמצאת מקבילה

שהביא שם טעון תיקון. פלא הוא בעינינו שבמהדורתו של דירינבורג אין רמז למציאותה, על אף שהפולילגלוטה הנ"ל עמדה לפניו.

109 מציאות הקדמה זאת נודעה לראשונה ע"י ח' בן-שמאי ('חדשים גם ישנים: ה'הקדמה הגדולה' וה'הקדמה הקטנה' לתרגום רס"ג לתורה, מפעלו של מנהיג, ירושלים תשע"ה) אשר הודיע את טיבה ופרסם את תוכנה. וכאן מובאת בתרגום חדש ומדויק, כמו כן זכינו להשלים משפט שלם שחסר בכת"י מחמת קרע, ויש בו כדי לשפוך אור על דרכו של רס"ג בחיבור התפסיר על התורה, ראה על כך בהערות למהדורה דלהלן.

110 מהתפסיר לסוף התורה שרד קטע גניזה נוסף (T-S NS 263.125), ושם כתב הסופר לאחר שהשלים את העתקת התפסיר: "נגמר תפסיר אלתורה ברוך העוזר", ולא הביא את דברי החתימה.

111 קטעי הגניזה של התפסיר שהועתקו ע"י שמואל בן שכניה זוהו והתפרסמו ע"י ת' צבי וא' אשור: Early genizah fragments of saadya gaon's bible translation copied by samuel b. shechaniah b. amram בתוך: Vol. 65, Journal of Semitic Studies עמ' 435-472. עובדה חשובה ראויה לציון והיא שמסופר זה הגיעה לידינו ההעתקה הקדומה ביותר מחיבור נוסף של רס"ג והוא ספר שבעים המילים הבודדות, אשר התפרסם לאחרונה במהדורה מתוקנת ובתרגום ללשון הקודש, ראה י' רונן, 'ספר שבעים המילים הבודדות', בית אהרן וישראל שנה לט גליון ה (רלג), עמ' טו-לא. ומכאן למדים אנו שסופר זה התעסק בהעתקת חיבורים אחרים של רס"ג מלבד התפסיר.

לחלוטין לקטע הגניזה הקדום. אחר זמן ראינו שקטע גניזה זה פורסם במאמר המוקדש להעתקות התפסיר של הסופר שמואל בן שכניה, אלא שמחמת שקטע גניזה זה קטוע וחתוך לכל אורכו, כמעט בלתי ניתן היה להוציא ממנו דבר, ואכן המהדירים שהתקשו לעמוד על טיבו בדיוק, שיערו שקטע זה הינו שריד מדברי הפתיחה של רס"ג לפירושו הארוך, אותם העתיק הסופר מיד לאחר שסיים את העתקת התפסיר לכל התורה (וראה הערה¹¹²). ועתה מתוך ההשוואה הנ"ל זכינו לעמוד על משמעותו הנכונה של קטע זה.

112 ראה א' אשור ות' צבי, 'קטעי גניזה מוקדמים של תרגום רס"ג למקרא בצורת רוטולוס' בתוך: "An Inspired Man", Studies in Judeo-Arabic Culture Dedicated to the Memory of Joshua Blau, Edited by Miriam Frenkel, Phillip I. Lieberman. Leiden, Boston: Brill, Jerusalem: Ben Zvi Institute for the Study of Jewish Communities in the East, 2024 עמ' 57 הערה ב: "קטע גניזה זה כולל לאחר סוף התרגום של ספר דברים אחת עשרה שורות טקסט נוספות קשות לקריאה. על פי בייקר ופוליאק, עמ' 7, שורות אלה הן חלק מהקדמה לפירוש", וראה עוד מה שכתבו שם בעמ' 53-55. וכן במאמר נוסף, ת' צבי וא' אשור, Early genizah fragments of saadya gaon's bible translation copied by samuel b. shechaniah b. amram בתוך: Journal of Semitic Studies, Vol. 65 (2020), 435-472.

רשימת כתבי היד ועדי הנוסח

סימול טופס	מקור	תוכן
א	אוקספורד פוקוק 395 - 396	תחילת ההקדמה הגדולה, סוף ההקדמה הקטנה, ודברי חתימה לתפסיר ¹¹³
ב	כ"י בניהו	הובא אצל אבישור ¹¹⁴
ג1	הספרייה הלאומית, ירושלים Heb. 577.5.27=4 ¹¹⁵	קטע מתחילת ההקדמה ¹¹⁶
ג2	קמברידג' T-S AS 169.35	קטע מתחילת ההקדמה
ה	פריס II B 2	קטע מתחילת ההקדמה
ו	הספרייה הבריטית Or. 5562C	קטע מתחילת ההקדמה ¹¹⁷
ז	הספרייה הלאומית, ירושלים Heb. 577.5.6=4	כל ההקדמה
ח	קמברידג' T-S Misc. 5.152	אמצע ההקדמה
ט	אוקספורד heb. e.27/1-6	רוב ההקדמה ¹¹⁸
י	קמברידג' T-S NS 318.3	תחילת ההקדמה
כ	אוקספורד Opp. Add. Qu. 98	כל ההקדמה ¹¹⁹
ל	קמברידג' T-S Ar. 24.129 ¹²⁰	סוף ההקדמה
ד	דירנבורג פריז תרנ"ג	כל ההקדמה
ק	קמברידג' T-S Ar. 1a.92 ¹²¹	דברי חתימה לתפסיר ¹²²

113 ההקדמה בלבד פורסמה מכ"י זה ע"י בן-שמאי.

114 Avishur, Y., 'Some new sources for the study of the text and language of Saadya's translation of the Pentateuch into Judaeo-Arabic', in Genizah Research after ninety years, 5-13.

115 הדף הראשון נתלש מהחבורת המקורית, והודבק במקומו דף אחר המשלים את אותו התוכן. אחריו בא תרגום של רס"ג לבראשית א - א טז.

116 בצד א', עמוד השער, רשום רק ציוני בעלים: 'מארנו ורבנו שלמה הבחור אלהים ישמר א' [...] פשט בראשית ואלה שמות [...] [...] שלמה הבחור בר סעדיה המלמד שי"ד'. ע"כ. והיא שנת שי"ד לשטרות שעולה לשנת ד' תשס"ד ליצירה. הרי שכתב יד זה נעתק כששים שנה בלבד אחרי פטירת מחברו - רבינו סעדיה גאון.

117 בעמוד א יש קולופון: תלת פראסאת מן אלתורה תפסיר רבינו סעדיה ב[ן יוסף] ליצחק ועוב[...].

118 משובש למדי, מוצאו כנראה מהמזרח לא מתימן.

הקדמות וחתימת רב סעדיה גאון לתרגום התורה

ההקדמה הגדולה

בשמך רחמנא.

בש' רחמ'.

אלצדר אלכביר.

ההקדמה הגדולה.

ברוך יי אלהי ישראל עושה
נפלאות לבדו תבארך אללה אלאה
אסראיל אלמומנין אלואחד אלקדים
אלצאדק אלועד אלרחמן אלרחים.

קאל מולף הדא אלכתאב
אלאראד[ה]ן אלתי לא לבת בינהא
ובין צ'הור אלפעל אלמראד הי
ללקדים גל אללה אדא שא כון שי כאן
בלא מדד בין אלמשיה ואלחדת והדא
אלקול ואן כאנת אלעקול תשהד בה
אן אלבארי... ען כל ברהה תתמס
פעלה פאן אלכתב איצ'א תפצח בה
אדא קאל פיהא כי הוא אמר ויהי הוא
צוה ויעמוד וקאל איצא השלח אמרתו
ארץ עד מהרה ירוץ דברו. ואלמשיה
אלתי יכון בינהא ובין וקוע אלפעל
מדה היא אראדאת אלנאטקין מן
אלחיואן ודלך אן אלנאטקין מחתאג
אלי מדה אן ידבר פיהא אלפעל אלדי
הו קאצדה בפכרה חתי יגתמע לה
אלראי אלמקום לפעלה ואיצא פהו
מחתאג אלי מכת פי אצלאת מקצודה
אד' כאן אנמא יפעלה גוא פגוא סימא
אן עאקה בעץ עואיק אלדורה ושאוונה.

¹²³ ברוך יי אלהי ישראל עושה נפלאות לבדו.
יתברך ה' אלוהי ישראל המאמינים, האחד, הקדמון,
הנאמן בהבטחותיו, הרחמן והרחום.

אמר מחבר הספר הזה: הכוונה אשר אין הפרש זמן
בינה ובין גילוי הפעולה המכוונת בה, היא לה' הקדמון
יתהדר, שכאשר רוצה שיהיה דבר מסוים, נהיה הדבר
בלא שהות בין הרצון וההתהוות. ודבר זה, אף על פי
שהשכל מעיד עליו, כלומר שהבורא אינו צריך לשיעור
זמן מסוים כדי להשלים פעולתו, הרי הכתוב גם כן אמר
זאת בבירור, לפי שאמר על כך "כי הוא אמר ויהי הוא
צוה ויעמוד" (תהלים לג, ט), ועוד אמר "השלח אמרתו
ארץ עד מהרה ירוץ דברו" (תהלים קמז, טו). והרצון אשר
בינו ובין חלות הפעולה יש שיעור זמן, הוא רצונות
המדברים מבעלי החיים. וזה, שהאדם זקוק לשיעור זמן
לתכנן בו את המעשה שהוא מתכוון אליו במחשבתו,
עד שתתגבש אצלו הדעה שהיא היסוד למעשהו, והוא
גם כן זקוק לשהות כדי לבצע את מטרתו לנכון, לפי
שהוא אמנם עושה אותו חלק לאחר חלק, ובפרט אם
מעכבו אחד מעיכובי הזמן וטרדותיו.

119 כתיבה אשכנזית, המאה התשע עשרה. זהו אחד מעדי הנוסח שעמדו לפני דירינבורג.

120 הובא ע"י צוקר בספרו 'על תרגום רס"ג' עמ' 128. כאן חרג ממנהגו וציין את מספר המדף, אלא שהביא זאת בציון מוטעה, וכאן מובא המספר הנכון. כתב"ד זה לא הובא במהדורת חגי בן-שמאי.

121 דף 1ב.

122 פורסם בלי זיהוי ובפענוח חלקי, ראה על כך בגוף המאמר.

123 עד כאן דברי המעתיק, ומכאן ואילך דברי רס"ג.

ולקד אקמת פי בלדי מדה טוילה
עלי מראד[ין] הו אן יכון לי פי מא בין
אהל אלחק כתאב עבארה אלתוראה
עלי מא ינבגי מא לא ידפעה אלנטר
ולא תדחצה אלא תאר וכת מתוקפא
מן אן אתולי דלך היבה מן אן אערץ
מכנון עקלי עלי אלנאס למא כנת
אחסב אן פי אלבלדאן אלתי תבעד ען
בלדי כתב עבארה ואצחה מחררה [...]
מתלהא וקאלת עלמא בני אסראיל
ואל תאומר קבלו דעתי שהן רשאין
ולא[אתה לא תערץ] כאטרך עלי
אלנאס לא[... כין?] אלחק פיה ופי
גירה וכמא קאלת [...]

וכאשר ישבתי בארצי משך זמן ארוך, היה ברצוני
שיהיה לי בין אנשי הדת ספר תרגום התורה כפי הראוי,
באופן שלא ידחהו העיין, ולא יפריכוהו המסורות. והייתי
מהסס מלקבל על עצמי לעשות זאת, מתוך חשש
שאציע את מה שצפון בשכלי בפני בני אדם, לפי שהייתי
סבור שיש בארצות הרחוקות מארצי ספרי תרגום
ברורים ומדויקים¹²⁴ [...] מהם] באיכותם, ואמרו חכמי בני
ישראל (אבות פ"ד ה"ח): 'ואל תאמר קבלו דעתי שהן
רשאין ולא¹²⁵ אתה, אל תכריח¹²⁶ את דעתך בפני בני
אדם, לפי [שבידם הרשות והיכולת להבחין]¹²⁷ בין
האמת בו ובין זולתו, וכמו שאמרו [...]¹²⁸.

ההקדמה הקטנה

בשמך רחמנא.

[ג 11. ב. י א] בשמ' רחמ'

[ד. ה ב. ו ב. ז 11. ב. י] אכראג' מעאני
אלכתאב אלמקדס' מן כתב אלנבוה'
אלמסמי' אלתוריה'. מן אללגה אלקדימה'
אלי אללגה אלג'אלבה עלי אהל' זמאן
אלמכרג' לה וו'טנה'.

תרגום¹²⁹ משמעויות הספר הקדום מכלל ספרי
הנבואה הנקרא תורה, מהלשון הקדומה אל הלשון
השלטת על אנשי זמן המתרגם והעורך אותה.¹³⁰

124 מבואר מדברי רבינו שהיתה ידועה לו מציאותם של תרגומים נוספים שנעשו למקרא בזמנו אלא שהם לא היו
מצויים בארצו, ולכן לא יכל לעמוד על טיבם, ואמנם כאשר באו לידיו תרגומים אלו וראה שאכן אינם 'ברורים
ומדויקים' כפי שדימה מתחילה, ראה לנכון לחבר תרגום חדש למקרא שיהווה תחליף ראוי ותיקון למצב זה.
אודות תרגומים קדומים אלו ראה לעיל הערה 22.

125 כתב היד קטוע כאן, והמוסגר הושלם לפי הענין וכפי שיעור מקום הקרע.

126 במקור הערבי - "תערץ". אמנם תרגומה המילולי הוא - 'תביע' או 'תציג' את דעתך, אך לפי ההקשר ולפי דברי
המשנה באבות שהביא רבינו לעיל, יש לתרגם ככפנים. וכוונת רבינו שלא ראה לנכון לתרגם את התורה בעצמו,
משום ששמע שכבר ישנם תרגומים אחרים, וחשב שהם יותר מדויקים וברורים, ולא רצה להכריע דעתו
בפירוש המקראות כנגד דעתם. התודה והברכה לר' עזרא קורח הי"ו שהעמידנו על דברים אלו.

127 ההשלמה משוערת לפי הענין.

128 כאן נקטע כתב היד.

129 עניינו ביאור ופירוש.

130 דברי פתיחה אלו נשמטו בתרגומם של הר"י קאפח ושל הר"מ פתיחי. פתיחה דומה לזו ניסח רבינו גם
בהקדמתו לספר ההכשרה לעבודת ה' (פירושו לספר ישעיה) כפי שהובאה בספר מפעלו של מנהיג עמ' 154.

קאלי' למא כאן חמד אללה גיל גילאלה
ושכרה עלי מא בה אחסן גיר מתנאהיין
אד' אלקדרה' אלתי להא יחמד ואלפצ'ליד
אלד' עליה ישכר לא חד להמא כאן
אפצ'ל אלחמד אלתיאלטי ואשרף
אלשכר אלמבאלגה' פללה אלחמד
ותבארך אלמוג'וד וג'ודטי אזוליא אלואחד
עלי חקיקה' אלוחדאניה אלחכים אלחכמה
אלמחצ'יה' אלקאדר קדרה' תאמה
אלמחסן אחסאנא כאמלא אלעאליטי עלי
כל תסביח ומג'ד'.

אמא בעד כאן אלחכים למא קצד
בהד'א אלכתאב תאדיב אלנאטקין
ואנהאסה' אלי טאעתה' [ז 2א] וכאן
אלתאדיב עלי ת'לת'ה' צ'רוב בעצ'הא
אוכד מן בעץ'. אלצ'רב' אלאל וחו
אצ'עפהא אן יקאל ללמקצוד תאדיבה
אפעל הד'א ולא תפעל הד'א מן גיר אן
יכשף לה עאקבה' מא אמרנה' ומא נהא
ענה אלא אנה' קד וקע לה אנה יקרב מאי
אמרה בד'לך אלפעל ויבעד מן נהיה'ה.
ואלצ'רב' אלתיאני מן צ'רוב אלתיאדיב
אן יכשף ללמאמור ואלמנהי מע אלמא
ואלנהי ת'מרה' מא יכתארה פי פעלהמא
והו אן יקול' לה אפעל כד'א תוג'אזאל'ב
בכד' ולא תעמל' כד'א תעאקב בכד'י
והו'ד אקוי מן אלאל לאנה יתצור' לה

אמר, מפני שהשבח לה' יתברך יתהדר כבודו
וההודאה על כל מה שהטיב עמנו, אין להם סוף, כי
יכולתו אשר בגללה משבחים אותו והחסד שעליו
מודים לו¹³¹ אין להם קץ וגבול, לכן השבח הנעלה
מכל הוא העילוי, וההודאה הנכבדת מכל ההודאות
היא הרומומות. יתהלל ה' ויתברך, המצוי במציאות
נצחית, האחד באחדות אמיתית, החכם בחכמה
הגמורה, היכול ביכולת שלמה, המטיב בהטבה
מושלמת, המרום על כל שבח ותהילה.¹³²

ואחר הפתיחה נאמר, לפי שהיתה כוונת
החכם¹³³ יתברך בספר זה ללמד את בני האדם מוסר
ולהנהיגם לעבודתו, ולימוד מוסר זה יהיה על שלשה
אופנים, שהאחד חזק מחבירו. האופן הראשון והוא
החלש שבהם, שייאמר למי שמתכוונים לחנכו, עשה
כך ואל תעשה כך מבלי לגלות לו את גמול מה
שנצטוו בו ומה שהזהר עליו, לפי שהתברר למצווה
שבמעשה זה הוא יקרב אל הציווי ויתרחק ממה
שהזהר עליו. והאופן השני מאופני לימוד המוסר,
שיגלה למצווה והמוזהר, עם הציווי והזהרה, את
תוצאות מעשהו שבחר בו, בכך שיאמר לו: "עשה
כך ותקבל שכר בכך, ואל תעשה כך פן תיענש

131 "חמד" - שבח כללי על יכלתו וגבורתו של ה', "שכר" - הודאה על חסד ה', וכפי שביאר רבינו בספר התהלות (פירושו לתהלים עה ב).

132 זוהי פתיחתו האופיינית של רס"ג לחיבוריו, שפותח הוא בדברי שבח כללים לה', וכאן מתברר טעמו של דבר, שנוהג כך משום שרק בדרך זו מתאפשר להודות לה' על טובתו שעושה עם האדם, שמחמת שטובות ה' אין להם גבול ואין אפשרות להקיף אותם במילים ראוי רק לשבח את ה'. וב'דרשת השמים מספרים' כתב רבינו טעם נוסף והוא, שמכיון שאין ה' זקוק לגמול בתמורה לטובותיו על כן אין אפשרות להודות לו אלא בהודאה, ואלו דבריו: 'ומה שכלול ב"שימו כבוד תהילתו' הוא ההודאה והשבח, כי השכל מחייב לגמול לכל מטיב בטובה אם הוא זקוק לה או בהודאה אם אינו זקוק לגמול. ומאחר שדברים אלו הם מהדברים שהשכל מחייב, לא ייתכן שהבורא יתעלה לא יצווה עליהם כלפי עצמו, אלא מחויב שהוא יצווה על בראיו לעבוד לו ולהודות לו, מכיוון שהוא בראם. ולא הגדיר השכל להודאה זו הגדרות במילים. ובאה המסורת והקבלה להגדיר זאת וקראה לכך תפילה, וקבעה לה זמנים ומילים מסוימות וכיוון תפילה מסוים ותנאים מסוימים'.

133 הקב"ה. כינוי זה לה' רווח בכתבי רבינו.

בד"לך מא ינאלה מן סעאדה' או שקא עלי כל פעל יכ'תארה. ואל'צירב אל'ת'אלת'לו [2] אן יכון מע תעריף אלמאמור ואלמנהא מא עלי טאערתה מן חסן אלג'זא יכ'בר'לו בכ'בר קום אמתת'לו תלך אלטאעה' פאחסן ג'זאהם ואסעדו ומע אעלאמה מא עלי מעציתה מן שדיד אלעקאב יכ'בר בכ'בר קום אקתד'פול'ת תלך אלמעציה' ועוקבו ושקיו. פהדיא אלצ'ירב אקוי מן אלצ'ירבין אלאולין לאן אלמחנה' ואלתג'רבה' תחצל לסאמע ד'לך פיקום ד'לך ענדה מקאם אלמשאדה'.

פלמא כאן הדא הכדיל'ט ראי אלמשרע ג'ל ועלא'ם אן ינול הד'א אלכתאב אלמראד בה אצל'אח אלעבאד ג'אמעא להד'ה אל'ת'לת'ה' צ'רוב חתי יכון פי איה' אלאתקאן ונהאיה' אלאחכאם. פאמר עבאדה פיה באלבר ונהאיהם פיה' ען אלא'ת'ם וועדהם עלי מא יאתונה מן עמל אלצ'אלחא'ת'ט'ט ותואעדהם [3] עלי אלסי'א'ת'ט'ט ואכ'ברהם ען קוס'ט' תקדמו וקת תנזילה'ט'ט פאצל'חו פי אלבלאד פאנג'חו וקום אפסדו פיה פהלכוא חתי לס יבק אצל'א'ט'ט מן אצול אלתאדיב אלא וקד אחאט בה כתאבה.

בכך". ואופן זה חזק יותר מן הראשון, כי בזה ידומה לו בדעתו מה ימצאהו מאושר או צער בכל מעשה אשר יבחרהו. והאופן השלישי, שעם ההודעה למצו זה והמוזהר את גמולו הטוב על עבודתו, יספר לו מעשיות על אנשים שקיימו עבודה זו והוטב שכרם ונתאשרו, ועם ההודעה על חוזק העונש על פשעיו יספר לו מה שקרה לבני אדם שהזידו באותה העבירה ונענשו וסבלו צער. והאופן הזה חזק יותר משני האופנים הראשונים, כי הנסיון והמעשה יכנסו בלב השומע ויעמדו אצלו במקום עדות חיה.¹³⁴

ולפי שהיה זה כך, ראה המצווה יתהדר ויתעלה לתת לנו את ספרו שהכוונה בו היא הכשרת עובדי ה', וכלל בו את שלשת האופנים האלה כדי שיהיה בתכלית התיקון והסידור.¹³⁵ וציוה בו את עבדיו בחסד והזהירם בו מן הרשע, והבטיחם במה שיבואם על עשיית מעשי הצדק, ואיים עליהם על מעשי הרשע, וסיפר להם על אנשים שקדמו לזמן מתן תורה ועשו מעשי צדק בארץ והצליחו, ואנשים שהשחיתו בה ואבדו, כדי שלא ישאר יסוד מיסודות לימוד המוסר שלא הקיף אותו ספרו.

¹³⁴ וכפי שכתב בדרישת החכמה (פירושו למשלי כד-ל-לד) שלקחת המוסר ממה שהיה יותר חודרת. ובהקדמתו לספר התהלות (פירושו לתהלים עמ' יח) כתב שכאשר יבואו הציווי והאזהרה אחרי סיפור יהיה הסיפור מצע לדרישה ונושא לנשוא. וכ"כ עוד שם בהקדמה (עמ' כג), וראה בפירושו לויקרא (כה, ב ד"ה והשלישית) ובהערה שם.

¹³⁵ ענין זה שנאו רבינו גם באמונות ודעות (מאמר ג פרק ו): "אבאר עניין כתבי הקודש. ואומר שהוא קיצר לנו מכל מה שהיה בזמן שעבר, דברים שנוכשר בהם למשמעתו, וכלל אותם בספרו, וצירף אליהם מצוותיו, ואחריהם במה יגמול עליהם, ונעשה זה תועלת הקיימת לדורות. והוא שכל ספרי הנביאים וספרי החכמים מכל העמים, עם כל ריבויים, הרי הם כוללים שלשה יסודות, הראשון במעלה צווי ואזהרה והם עניין אחד, והשני גמול ועונש והם פרים, והשלישי ספור מי שעשה טוב בארץ והצליח ומי שהשחית בה ואבד. כי ההדרכה השלמה לא תהא, אלא בשלשת אלה. למשל אני אומר, דומה למי שנכנס אצל חולה שיש לו חום, ונתברר לו כי סבת מחלתו התגברות הדם, אם אמר לו, אל תאכל בשר ואל תשתה יין, הרי זה הדריכו ואינה הדרכה גמורה. ואם הוסיף ואמר, כדי שלא יארע לך עלפון, הרי זה הוסיף בהדרכתו, ועדיין אינה שלמה, עד שיאמר לו 'כמו שאירע לפלוני'. וכאשר עשה כן כבר השלים הדרכתו. ולפיכך כללו הספרים שלשה יסודות אילו". וראה עוד מה שכתב רבינו בספר התהלות (עמ' יז), ובהקדמתו למשלי (עמ' טו), ובהקדמתו לספר ההכשרה לעבודת ה' (פירושו לספר ישעיה).

ומת'אל הד'ה אלאצול'ט ממא פי
אלתוריהם קול אלעזיו גיל ג'לאלה להרון
לאט'ט תדכיל פי כת'יר מן אלאוקאת אלי
אלקדס כמא קאל'י ואל יבא בכל עת אל
הקדש ת'ס כשף לה אלעאקבה' פי ד'לך
וקאל לאלא יהלד'י ה'יב קולה ולא ימות
ואד'כרה מא לחק בניה חין פעלו מת'ל
ד'לך בקולה'י אחרי מות שני בני אהרן,
ומת'ל ד'לך איצ'א מא קאל סלימאן והו
ינהי ען אלכסל פי אמר אלדין ואלדניא'י
אל תאהב פן תורש'ה ת'ס ביין אן ת'מרה
ד'לך קטע אלמחמודאת כקולה'י תאות
עצל תמיתנו. וחכ'י קצה' מן תכאסל פי
אלענאיה' [ז 3ב] בצ'יעתה חתי נבת פיהא
אלשוך בל חתי אנהדס סיאי'הא ד'אך
קולה על שדה איש עצל עברתי וג'.

ועלי וצף אלנ'ט'אם ואלתרת'יב
פאלאחק אן יקדס אלאמר ת'ס אלעאקבה'
ת'ס אלכבר ולכן למא כאן תנויל
אלתוראה'י ל'ס הו פי אול אלזמאן לא'נ'ט

וכדוגמת שלשת היסודות האלו יש בתורה,
במאמר הנכבד יתעלה כבודו, שאמר לאהרן (ויקרא
טז ב) "אל תבוא בהרבה מן הזמנים" ¹³⁶ אל הקודש",
כפי שאמר: "ואל יבא בכל עת אל הקדש", ואחר
כך גילה לו תוצאת מעשה זה ¹³⁷ ואמר: "כדי שלא
יאבד", והוא אומרו (שם): "ולא ימות", והזכיר לו מה
שאייר לבניו כאשר עשו כדבר הזה, באמרו (שם פסוק
א): "אחרי מות שני בני אהרן" ¹³⁸. וכגון זה גם כן מה
שאמר שלמה כאשר הזהיר מן העצלות בעניני הדת
והעולם הזה (משלי כ יג): "אל תאהב [שנה] פן תורש",
ואחר כך ביאר שתוצאתה היא איבוד כל הטובה,
כאמרו (שם כא כה): "תאות עצל תמיתנו", וסיפר
פרשת מי שהתעצל מלהשגיח על שדהו עד שצמחו
בו קוצים ואף נהרסה גדרו, וזה אמרו (שם כד ל): "על
שדה איש עצל עברתי" וגו' ¹³⁹.

ולפי הסדר השלם בתכלית השלימות, היה מן
הראוי שיקדים את הציזוי, ולאחר מכן את תוצאתו,

136 רבינו תרגם "בכל עת" - בהרבה מן הזמנים (פי כת'יר מן אלאוקאת), וכך תרגם בתפסיר התורה. וכן בתרגום
שבפירושו הארוך לויקרא (מהד' ביקורת לפרשת מצורע-אחרי, מכון עלה זית תשפ"ד) תרגם "ברוב הזמנים" (פי אכתי
אלאוקאת), ועניינם אחד, כמו שביאר כוונתו בפירושו הארוך שם (עמ' קלו): "ופירשתי בכל עת - ברוב הזמנים,
לפי שאם הייתי אומר "בכל זמן", היה מותר לאהרן להיכנס תמיד אל הקודש אחרי שיביא ממנו זמן אחד שבו
לא ייכנס, וכך לא תהא כניסתו "בכל עת", ולא יהיה עליו חטא". וראה בפירושו הרב קאפח על התפסיר שהעתיק
דברי רבינו בלשון זו: "אלו תרגמתי "בכל" כפשטו היה משמע שבכל הזמן אסור לו לבוא אבל במקצת הזמנים
מותר".

137 של ביאת המקדש בכל עת.

138 מקור הדברים בתו"כ בתחילת פרשת אחרי מות: "ויאמר ה' אל משה דבר אל אהרן אחיך ואל יבא", ואין אנו
יודעים מה נאמר לו בדבור הראשון. היה רבי אלעזר בן עזריה אומר: משלו משל, למה הדבר דומה? לחולה
שנכנס אצלו רופא. אמר לו: "אל תשתה צונים, אל תשכב בטבח" ובא אחר ואמר לו: "אל תשתה צונים, אל
תשכב בטבח, שלא תמות" ובא אחר ואמר לו: "אל תשתה צונים, אל תשכב בטבח, שלא תמות כדרך שמת
פלוני" זה זרזו יתר מכולם. לכך נאמר "אחרי מות שני בני אהרן..." ויאמר ה' אל משה דבר אל אהרן אחיך ואל
יבא, ואם בא, מת הוא, שנאמר: "ואל יבא..." ולא ימות, אם בא, מת הוא כדרך שמת פלוני. לכך נאמר "אחרי מות
שני בני אהרן..." ויאמר ה' אל משה דבר אל אהרן אחיך ואל יבא".

139 וביאר רבינו בספר דרישת החכמה (פירושו למשלי) שם, שאין מחויב בהחלט שהחכם אכן עבר על שדה כזו, אלא
שידע את זה בשכלו וקבעו למשל כאילו הוא סיפור, כי לקיחת מוסר מדבר שהיה - יותר חודרת. וכ"כ
בהקדמתו למשלי (עמ' טו).

אלחכמה' אוג'בת אן יכון תנזילהא פי אלוקת אלד'י בלג אלנאס פיה אלעדד אלנאס אלד'י עלי שביה במת'לה יבקון אוג'ב אלג'ליל תבארך ותעאלי אן יערפהם עיון אלנאס'באר אלתי תקדמתהם לימת'לה במא חמדה' למן סבק הוסי' מן פעלה וינתהו עמאסי ד'מה מן פעל מן'י כאן קבלהם, ואן ינט'ס ד'לך וינסקה מן אול מא אחד'ת אלאשיא אלי וקת אלנזיל ת'ס יאמר וינהי יעד'ס [21] ויתואעד אתכאלא עלי [ח 1] אנה יכאטב ד'וי אלעקול אלצחחה אלסלימה מן אלאפאת.

ולאחר מכן סיפור מה שאירע. אך לפי שהתורה לא ניתנה בתחילת הזמן, משום שהחכמה חייבה שתהיה נתינתה בעת שיגיעו בה בני האדם למספר השלם, שבדומה לו יישארו,¹⁴⁰ חייב הנכבד יתברך ויתעלה שיוידעם עיקרי המעשיות שקדמו להם, כדי שיעשו כמו ששייבם¹⁴¹ ממעשי קודמיהם ויתרחקו מכל מה שגינה ממעשי אלו שהיו לפניו,¹⁴² ושיספר ויסדר את זה מתחילת חידוש הדברים עד זמן מתן תורה, ואח"כ יצוה ויזהיר, ויבטיח ויאיים, מתוך ידיעה שהוא מדבר עם בעלי השכל הישר השלם מכל נגע.

140 בהקדמתו לספר התהלות (עמ' כד-כו) האריך רבינו לייסד שבתחילת הבריאה רצון ה' היה שעם ישראל יגיעו למספר ששים ריבוא, ומשום כך האריך ה' את שנות האנשים שחיו בדורות הראשונים בכדי שיוכלו להביא ילדים רבים על מנת להגיע למניין האמור, ולכן כאשר החלו האנשים להתרבות במידה ידועה החל להמעיט את שנות חייהם בהדרגה, עד אשר בזמן משה בו הגיעו בני ישראל למנין הראוי שבו רצה ה' שישארו בדומה לו כל הימים, קבע את ימי חייהם מאה ועשרים שנה או קרוב לזה, כדי שיחזור כל דור מהם להיות כמו הראשון או קרוב לו, וכך קצב למשה מאה ועשרים שנות חיים. ובאותו הזמן שהגיעו בני אדם למספר הזה שהוא היותר ראוי להם שישארו בדומה לו נתן ה' את תורתו והזריח זהרה, והשלים מצותיו, ועשה את הנפלאות ואת האותות המזהירים. עכת"ד. יסוד זה שנאו רבינו גם בספר קורות הזמן (סוף פרק א) ע"ש, וכ"כ בקיצור בפירושו לספר בראשית (פרק ה עמוד 327), וכתב עוד שם (עמוד 322) שפירוש 'הנפילים' היו בארץ' הם האנשים שחיו בדורות אלו שהאריכו ימים, ונקראו 'נפילים' - שעניינו גיבורים - משום שמן הידוע שקיום כל גוף טבעי תלוי בכוחותיו, וכיון שאנשים אלו חיו פי עשר מאיתנו בערך, נמצא שכח גופם גדול משלנו פי עשר בערך - כשיעור זה, ע"כ. ועל דרך זה כתב עוד בפירושו לספר בראשית (א, כט-ל. ד, ז) בטעם הדבר שאסר ה' לאדם ולחיות את אכילת בעלי החיים, משום שרצה שיתרבו החיות בשיעור מספיק שלא יבואו לידי כליון, וכאשר הגיע הזמן ההוא התירם להם באכילה ובהקרבה, וזהו הזמן שבו הקריבו קין והבל את קרבנותיהם.

141 ד-ב: כפי ששייבם ממעשי קודמיהם.

142 יסוד זה שיש לנו לקחת לקח מהמעשיות הנזכרות בתורה בטובת הצדיקים ורעת הרשעים נשנה רבות בתורת רבינו סעדיה גאון, והינו אחד מיסודות משנתו בפירושי המקראות, ראה דבריו שכתב בענין זה בספרו דרישת החכמה (פירושו לספר משלי, הקדמה עמ' טו): כתב לנו ה'י"ת ויתעלה בספרו שנתן לנו מאורעות בני אדם רצויים כדי נשתדל להיות צדיקים כמותם, ומאורעות בני אדם מגונים כדי שנשמר מן הרשע שעשו. וכ"כ שם עוד (ראה שם ז, כו. יט, יא. כא, יא), וכ"כ בספר התהלות (פירושו לספר תהלים, הקדמה עמ' יט), ובספר הצידוק (פירושו לספר איוב, הקדמה עמ' טו), ובפירושו לספר שמות (הקדמה עמ' 175-174), ובהקדמתו לתפסיר ספר הגלוי (מהד' בלאו ויהלום עמ' 17), ובספר תשובותיו על חיוי הבלכי (גנזי ירושלים ח"א עמוד רעו) ובספר הנבחר באמונות ובדעות (מאמר שלישי אות ו עמ' קכט - קל). וכעין מה שהביא ר' אברהם בן שלמה בפירושו לספר מלכים א' (עמוד שטו) בשם רבינו סעדיה שנביאים רבים עמדו לישראל ונתנבאו, ומה שנבואותיהם לא נכתבו היינו משום שלא נצרכו נבואותיהם לדורות, וכדברי הגמרא (מגילה יד.) שנבואה שהוצרכה לדורות נכתבה ושלא הוצרכה לדורות לא נכתבה. והרי זה כנ"ל, שכל מה שכן נכתב הוא כדי ללמדנו לקח ומוסר. וראה עוד מש"כ רבינו בפירושו לפרשת תולדות (ה"ד בהשגת רב מבשר הבבלי, 'רב סעדיה גאון - במוקד של פלומוס בין רבני בבגד', ספר תיקון הטעויות עמוד 265).

ואעלם יא נאצ'ר פי הדי' אלכתאב אנה
עלי ג'לאלה קדרה ושרף מרתבתה ואלאס
תקאס סיאירס אלכתב אלנביהס. ועליס
פציה לפטי' יפסר מא אסתג'לק ואעתאין
מנה לא יג'זו ללעבאר אן יעתקדו אנה לא
חגיה' לה עז וג'ל עליהם סואה בל יג'ב
עליהם אן יעלמו אן לה עליהם חגיתין
אכ'רתין. אחריאהמא מקדמה קבלה וחי
חגיה' אלעקל אלתי בהא יערפ'וס אן ג'מיע
אלאעיאן אלמראיה' וסאיר אלמחסוסה
מחדת'ה' ואן מחדת'הא אולי לס יול ולא

ודע אתה המעיין בספר הזה¹⁴³, שלמרות יקרות
ערכו וכבוד מעלתו שאין להשוות אליו את שאר
ספרי הנבואה, ולפי צחות לשונו יבואר מה שסתום
ונסתר בו,¹⁴⁴ בכל זאת אין רשות לעובדיה' לסבור
כי אין לו יתברך ויתעלה תביעה מהם זולתו, אלא
חובה עליהם לדעת כי יש לו עליהם שתי תביעות
אחרות, אחת מהם קודמת לפניה¹⁴⁵ והיא תביעת
השכל¹⁴⁶ שבה ידעו כי כל העצמים הנראים, ושאר
המוחשים, הם מיוחדים, ושמהדשם נצחי שאין לו

143 כוונתו לספר התורה שאותו הוא מתרגם.

144 ייתכן שכוונתו כמו שכתב הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה שכל הדרשות שדרשו חכמים במקרא ודייקו
מלשונותיו יסודם בכך שהמקרא נכתב בחכמה גדולה ובלשונו הוטמנו כל אותן משמעויות המפרשות את
הדברים הסתומים שלא נתפרשו די במקרא, וכמ"ש הרמב"ם בספר המצוות (השורש הראשון): "שיש שם דינין
שהם פירושים מקובלים ממש ואין מחלוקת בהם, אבל הם מביאין ראיה עליהן באחת משלש עשרה מדות,
כי מחכמת הכתוב אפשר שיימצא בו רמז שמורה על הפירוש ההוא המקובל, או היקש שיוהר עליו". וכ"כ
בהקדמתו לפה"מ: "כל מצוה שננתן הקב"ה למשה רבינו ע"ה נתנה לו בפירושה, היה אומר לו המקרא ואחר כך
אומר לו פירושו, וענינו, וכל מה שכולל זה המקרא המחוכם". ועוד פירש שם בהמשך מהי "חכמת הכתוב":
"וכיוצא בזה בכלל המצוות אין מחלוקת בהן שכולן פירושים מקובלים מפי משה. ועליהם ועל דומיהם אמרו
כל התורה נאמרה כללותיה ופרטותיה ודקדוקיה מסיני. אבל אע"פ שהן מקובלין ואין מחלוקת בהם, מחכמת
התורה הנתונה לנו נוכל להוציא ממנה אלו הפירושים, בדרך מדרכי הסברות והאסמכתות והראיות והרמזים
המצויים במקרא".

145 לפני התורה.

146 כן כתב בהקדמתו לפירוש הארוך לספר בראשית: "ואחרי שתאתי את טיב הסדר וחשיבותו, ראוי שאזכיר את
הכללים אשר על צירם יסוב ועל יסודם יעמוד (ספר התורה), ואומר, ראיתי שלמרות רום המדרגה של ספר התורה
ועיקר חשיבותו, אין הוא ההוכחה היחידה שיש לאלהים על עובדיו, ואין הוא ההדרכה כולה, שהיתווה להם
בעבודתו, אלא יש לו עלינו עוד שני יסודות אחרים בידיעה: האחד קדום לספר התורה והשני מאוחר לו. **הקדום**
היא הידיעה השכלית הפועלת במי שמחשבתו שלמה מכל פגם ונקיה מכל כתם. ואחרי הידיעה הנמסרת לנו
על-ידי שליחיו, והאגדות האמיתיות שקבלנו מנביאי האמת. ושלושה יסודות אלה: המושכל והכתוב והמקובל,
כשהם מתקבצים יחד, הם נותנים לבני האדם את השלמות. ועוד שנה זאת בקיצור בהקדמתו לספר ההכשרה
לעבודת ה' (פירושו לספר ישעיה. מפעלו של מנהיג עמ' 171) "תביעת השכל קודמת בדירוג ובסדר לכל הידיעות
הנמסרות בקבלה ולדעות". ובספר האמונות והדעות (מאמר ג פ"ו) כתב: "ואומר, ושמה מקצת בני אדם ימעט
מלעסוק בספר הזה (-במקרא), מפני שאין בו באורים רבים למצוות לפרטיהן. ואומר אני, שאינו לבדו מקורינו
בדתינו, אלא יש לנו עמו שני מקורות אחרים, **האחד לפניו והוא מעין השכל**, והשני אחריו והוא מקור הקבלה,
ומה שלא נמצאנו בו - נמצאו בהם, ועל ידי כך ישלמו המצוות בכמותן ואיכותן". וכ"כ ראב"ם במלחמות ה'
(מהד' מרגליות עמ' נז-נח) שהשכל קודם לתורה, ושאיין להקשות מדברי חז"ל שאמרו התורה נבראה תתקע"ד
דורות לפני העולם ע"ש. וטעם לכך מצינו בדברי ר' שמואל בן חפני גאון בתשובתו על מעשה שאול ובעלת
האוב (י' רונן, 'פירוש רשב"ח גאון למעשה שאול ובעלת האוב', בית אהרן וישראל רלט עמ' יג-לא) שכתב שדברי המקרא, חייבים
להיבנות על ראיות השכל ולהיבחן על ידן ולהישקל במאזניהן, כיון שבאמצעותן ידענו את אמיתות המקרא
ואת אמינות אומרו.

יזול ואנה ואחד ואנה לא ישההא ולא הי תשבהה ואנה אלחכים אלעזיז יעלס מא יכון קבל כונה [גב] ואנה אלקדירש יכלקש בלא מאדהש ולא זיאהש ואנה אלעדל לא יכלף עבאדה מא לא ישיקון וסאיר מא תכר'גה אלבראהין אלעקליה מן אצול אלאמאנאת נחו אלשראיע אלעקליהש כאלחקש ואלעדל ואכ'תצר אן את'בת' שיא מן אלחג'ה עלי שי מן ד'לך פי הדא אלכתאב אד' לים להד'ה אלפנון כתבתה.

ואלחג'ה אלאכ'רש מוכ'דה בעדה והי מערפה את'אר אלאנביא כיף כאנו יחכמון פי כל חאדת'ה תחדת' פי מאש בין אלנאס [ח 1] וכיף כאנו יצנעון אלשראיע אלסמעה' אלתי ליסת תדפע אלעקול אן תפרץ' ולא תוג'ב ד'לך כל שרעהא עלי אלעבאד יג'זו אן יכון פלמא אתת' בה

ראשית ולא תכלית¹⁴⁷, ושהוא אחד, ושאיין הוא דומה להם והם אינם דומים לו¹⁴⁸, ושהוא, החכם הנכבד, יודע מה שיהיה קודם היותו, והוא בעל היכולת הבורא מה שרוצה ללא חומר, והוא בעל הצדק, שלא יחייב את עבדיו בדבר שאינו ביכולתם, ושאר שרשי האמונות הנלמדים מן המופתים השכליים, וכן המצוות השכליות – כגון האמת והצדק. ואמנע מלהביא דבר מההוכחות על מאומה מזה בספר הזה, כי לא לשם כך חיברתי.

והתביעה האחרת באה אחריה¹⁴⁹ והיא ידיעת קבלת הנביאים¹⁵⁰ איך היו דנים בכל דבר חדש שהתחדש בין בני האדם, ואיך היו עושים את המצוות השמעיות, אשר השכלים אינם דוחים את חיובן וכן לא מחייבים אותן, אלא שהטלתם על עובדה אפשרית, וכאשר מסרו אותם הנביאים

147 במקור: "אזלי לם יזל ולא יזול", וכך מתרגם רס"ג "אהיה אשר אהיה".

148 כלומר לדברים המיוחדים שברא.

149 אחרי התורה.

150 רס"ג שנה רבות יסוד זה בכתביו, בו הוא מבהיר שיסודם של דברי חז"ל הוא בקבלה שקבלו מהנביאים (ומקורו במשנה אבות א, א: "ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה", וכן במשנה פאה ב, ו: "אמר נחום הלבלר: מקובל אני מרבי מיאשא, שקיבל מאבא, שקיבל מן הזוגות, שקיבלו מן הנביאים, הלכה למשה מסיני", ועי' עוד יבמות טז ע"א וקידושין מג ע"א מסורות שקיבלו חז"ל בשם חגי הנביא), ואלו דבריו בהקדמתו לפירושו לבראשית (עמ' 167): 'הקדום היא הידיעה השכלית הפועלת במי שמחשבתו שלמה מכל פגם ונקיה מכל כתם. ואחריו הידיעה הנמסרת לנו על ידי שליחיו, וההגדות האמיתיות שקבלנו מנביאי האמת'. ושם (עמ' 185): 'ראוי שאבאר איך נמסרו הדברים האלה בקבלה מן הנביאים... וכל זמן שהיו בני ישראל בדעה אחת בארץ הנבחרת, היו המלך והכהנים שומרים בזכרונם מסורות אלה, ובפרט בתקופת הנביאים. וכשגלינו גלות ראשונה ופסקה הנבואה, יראו החכמים שמא תישכח התורה שבעל פה ונתנו דעתם עליה וקבעוה בכתב וקראוה משנה וכו'. ושם (עמ' 181): 'לפיכך אנו זקוקים לדברי מי שראה את הנביא, כדי שהמלות המסופקות שבעניני המצווה השמעיות תהיינה על ידי הקבלה למלים בנות משמעות מסוימת'. ושם (עמ' 192): 'מכיון שהקבלה נמסרה על ידי אנשים בהתאם למה שראו בעיניהם ושמעו את התנהגות הנביאים בענין זה, חובה עלינו שנבקש לכתוב פרוש זה בהתאם לאחד מדרכי ההעברה המקובלים באומה, ואז יהיה הכתוב בהסכם עם קבלת הנביאים'. ובפירושו לפרק א פס' כב (עמ' 245): 'העופות הטהורים לא שמענו מפי הנביאים על מספרם כלום, שכן אמרו: "שבע מאות מיני דגים ושמונה מאות מיני חגבים ולעופות טהורים אין מספר"'. ובאמונות ודעות (מאמר ב פרק ט עמ' צט) כתב על החכמים שהם 'תלמידי הנביאים ויותר בקיאים בדברי הנביאים... נתברר אצלם מפי הנביאים'. ושם (מאמר ט פרק ד עמ' רסט): 'מסרו קדמונינו ז"ל מפי הנביאים ע"ה'. ובספר דרישת החכמה (פירושו למשלי ל-י עמ' רנז) כתב על החכמים שהם 'אותם שקבלו מן הנביאים עליהם השלום'.

אלרסל צאר ואג'בא אלא אן כמיתאהא וכיפיתאהא גיר מנצוה' פי אלכתאב מת'ל כמיה'ע' אלצלוה' וכמיה' אלזכוה' וכיפיה' אלעמל פי אלסבת וסאיר מא כאן מפרוצ'א מן עלם אלסמע. ואכתצ'ר איצ'א אן אשרח שיא מן ד'לך פי כתאבי הד'א לאני לס ארסמה בסבבה ואיצ'א לאני' שרחת מן'א האתין אלמערפתין אעני ממא פי אלחג'ה וממא פי'ב אלאת'אר פי כתאב תפסיר אלתוריה' אלכביר שרחא ואסעא.

פ'ואנמא רסמת הד'א אלכתאב לאן בעץ' אלראגבין סאלני אן אפרד נץ בסיט אלתוריה' פי כתאב מפרד' לא ישובה שי מן אלכלאם פי אללגה' מצרפהא ומבדלהא ומקלובהא ומסתעארהא [א 2א] ולא ידכל פיה קול' מן מסאיל אלמלחדין ולא מן אלרד עליהם ולא מן מסאיל אלמכ'אלפין ולא מן אלרד עליהם ולא מן פרוע אלשראיע אלעקליה' ולא כף תעמל אלסמעה' אלא אכ'ראג' מעאני נץ אלתוריה' פקט. פראית אן אלד' סאלה מן ד'לך פיה צלאח ליסמע אלסאמעון' מעאני אלתוריה' מן כ'בר ואמר וג'זא עלי נסק ונצ'אם' מכ'צ'ר ולא יטול שגל מן טלב מנהם' קצה' מא במא יכ'אלטהא' מן אקאמה' אלחג'ה' עלי כל פן פית'קל עליה. פאנ' הו אראד בעד ד'לך אלוקוף עלי

נעשו חובה, אלא שכמותן ואיכותן אינן מפורשות בתורה, כגון כמות התפילות, וכמות הצדקה, ומהו גדר המלאכה בשבת, ושאר מה שחיובו מן התורה שבעל'פה¹⁵¹, ואמנע גם כן מלפרש מאומה מזה בספרי זה כי לא חיברתיו בשביל כך, ועוד כי אני כבר ביארתי את שתי הידיעות האלה, כוונתי ממה שבהוכחה¹⁵² וממה שבקבלה, בספר "פירוש התורה הגדול", ביאור רחב¹⁵³.

ואולם חיברתי הספר הזה לפי שאחד משוחרי התורה¹⁵⁴ ביקש ממני להפריד את פשט לשונות התורה בספר נפרד שלא יתערב בו מאומה מהדיבור על ענייני הלשון, שימושיה תמורותיה היפוכיה והשאלותיה, ולא יכנס בו דבר משאלות הכופרים ולא מהתשובות עליהן, ולא משאלות החולקים¹⁵⁵ ולא מהתשובות עליהן, ולא מפרטי המצוות השכליות, ולא היאך הוא מעשה המצוות השמעיות, אלא תרגום ענין לשון התורה בלבד. וראיתי שיש טובה במה שביקש, שישמעו השומעים את עניני התורה שהם סיפורי המעשים והציווי והגמול, על הסדר ובקיצור, ולא תארך התעסקות מי מהם שמבקש ללמוד פרשה מסוימת יחד עם מה שיתערב בה מהעמדת ההוכחה על כל ענין, ויכבד עליו. ואם ירצה אח"כ לעמוד על פירוט המצוות השכליות

151 שלשת דרכי לימוד אלו זכר גם בהקדמתו לספר התהלות (עמ' כג) בקיצור.

152 ההוכחה השכלית כפי שזכר לעיל.

153 מדברים אלו עולה שחיבור התפסיר נעשה לאחר חיבור הפירוש הארוך.

154 "ארגבין" - עניינו המשתוקקים והמבקשים את החכמה, וזה גרם לאותו תלמיד לבקש מרבינו את כתיבת ספר זה. בלשון ובמובן זה כתב רס"ג גם בהקדמתו לספר המצות, שאחד התלמידים [בערבית: אלארגבין, המשתוקקים ושוחרי התורה] ראה את הפיוט שכתב בסידורו על סדר תר'ג מצות, וביקש ממנו שיכתוב אותו ג"כ בשפה הערבית, ולשם מטרה זאת כתב רס"ג את ספר המצות שלו (ספר המצות לרב סעדיה גאון, מהד' ר"נ סבתו עמ' 5).

155 "הכופרים" הם הכופרים באמיתות התורה עצמה, כגון חיוי הבלכי (ראה אודותיו לעיל במבוא), ו"החולקים" הם הקראים, שכפרו בתורה שבעל'פה.

תפריעה¹⁵⁶ אלשראיע אלעקליה וביפיה צנאעה¹⁵⁷ אלסמעה ובמא דא יולז טען כל טאען עלי קצה¹⁵⁸ פיש אלכתאב טלב דלך מן אלכתאב אלאכד אד' הדא אלמכ'תצר ינבהה אלי דלך ויקתציה קצדה.

ולמא ראת דלך רסמת פיאי הדא אלכתאב תפסיר בסיטק אלנקה פקט מחררא במערפה אלעקל ואלנקל ואדא אמכני אן אודע אליה¹⁵⁹ כלמה או חרפא ינכשף בה אלמעני אלמראד¹⁶⁰ למן יקנעה אלתלויח מן אלקולס פעלת דלך. ובאללה אסתעין עלי כל מצלחה אקצדהא מן אמר דין ודניא¹⁶¹.

והיאך מעשה השמעיות, ובמה יסורו טענות כל מי שטוען על פרשה בתורה, יבקש זאת מן הספר האחר, לפי שזה המקוצר יעירנו על זה וינחהו אל מבוקשו.

ולפי שראיתי זאת, כתבתי בספר הזה תרגום פשט המלות בלבד, מדוקדק על ידי ידיעת השכל והמסורת. וכאשר היה ביכולתי שאוסף בו איזו מלה או אות שבה יתגלה הענין המכוון למי שיספיק לו הרמז במקום הדיבור, עשיתי זאת. ובה איעזר להשלים כל כוונה טובה שאכון אליה מעניני הדת והעולם הזה.

חתימת רס"ג לתרגום התורה

וק 1. א דף 529b ויג'ב אן יתדכר אלנאטר פי הדא אלתפסיר מא תחת כל כלמה וזתהא או נקצתהא¹⁶² אנאקט מן אלמעאני פאנה אדא צנע דלך אנכשפת לה אמור כתירה מן אלמסאיל ואלאגזבה וצאר לה דלך אצלא יבני עליה עלם אלפקה אעני אלמשנה ואלתלמוד וסאיר מא חמלתה את'אר אנביא אללה¹⁶³.

וצריך שיתן אל ליבו המעיין בתרגום הזה את העניינים הכלולים בכל מילה שהוספת או גרעת¹⁶⁴, והוא כאשר יעשה זאת יתגלו לו עניינים רבים מן השאלות והתשובות¹⁶⁵, ויהיה לו זה ליסוד שישתית עליו את חכמת ההלכה¹⁶⁶, כלומר את המשנה והתלמוד וכל מה שהתייחסו אליו הקבלות של נביאי ה'¹⁶⁷.

156 מכאן למדים אנו את גודל דיוקו ודקדוקו של רבינו בעריכת התרגום על התורה שניתן ואכן ראוי לדייק מעקימת שפתיו ושינויי לשונו מלשון המקרא, שאין זהו תרגום חופשי גרידא ללשון ההמון, על מנת שיהיה נקל להם לעמוד על משמעות כוונת המקרא באופן כללי, אלא זהו תרגום מדוקדק הטומן בחובו יסודות רעיוניים והלכתיים רבים שנגלים למעיין בו ע"י שימת לב מרובה ושינון תדיר. ואכן ר' יששכר אבן סוסאן העיד על עצמו שכך הוא נהג בלימוד התפסיר של רס"ג ודבריו הובאו בלשונו לעיל.

157 בלשון המקור "מסאיל ואגובה" ישנה גם משמעות של עניינים וסוגיות ולא דוקא של תשובות לשאלות.

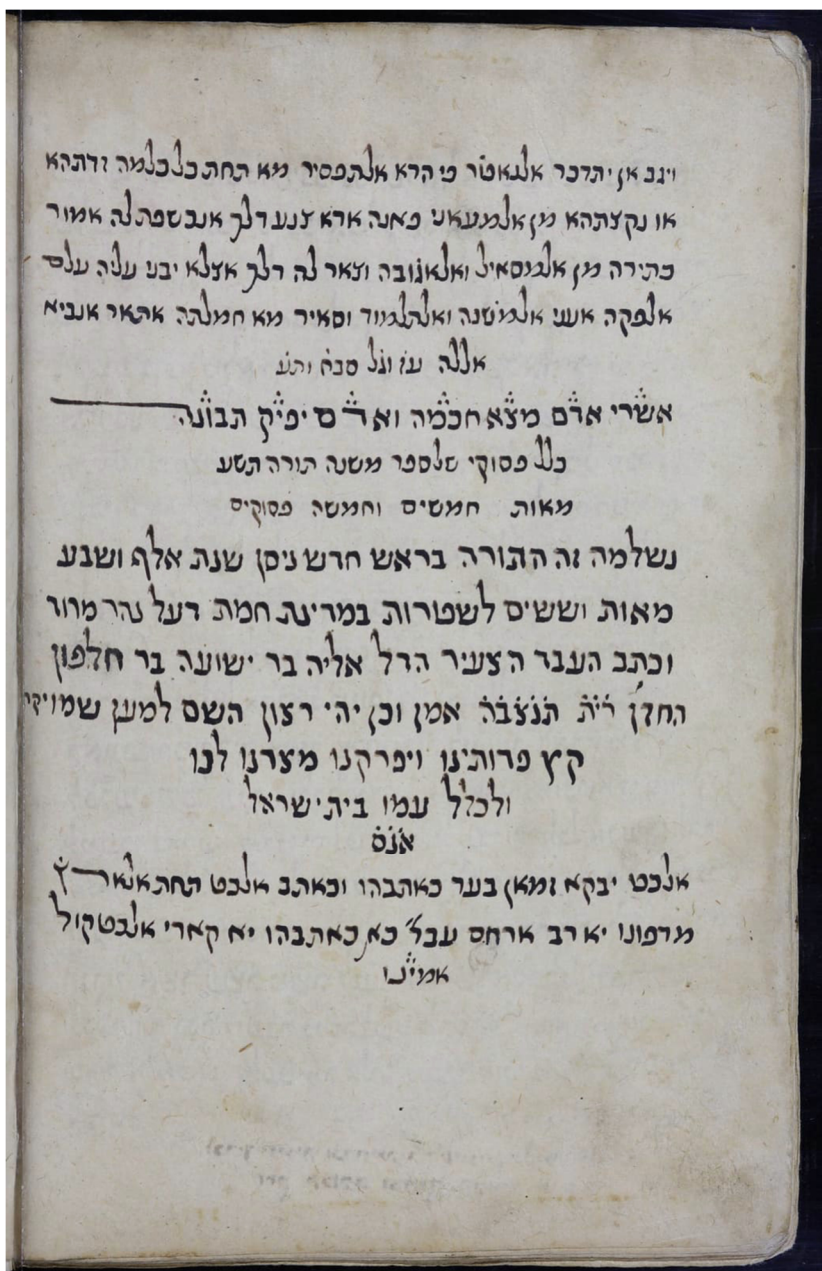
158 בדברים אלו מייסד רס"ג שעיקר גדול בתרגומו לתורה הוא שיהווה בסיס ותשתית ללימוד התורה שבעל פה, ושאינו לראות בתרגומו זה רק מגמה פולמוסית שתכלית עניינה פירוש המקראות כפשטן גרידא ודחיית הדעות החיצוניות שפשטו בימיו. ועל כן יפה כוחו של חיבור זה עבור כל מתחיל בלימוד התורה שיוכל לעמוד על פירוש המקרא כפשטו כראוי על פי המסורת, ושהוא יהווה לו אבן פינה ללימוד שאר חלקי התורה המסתעפים ממנו בהלכה ובמחשבה. דוגמאות רבות לפירושים הלכתיים ששיקע רס"ג בתרגומו ראה בספרו המצויין של ר"מ צוקר 'על תרגום רס"ג לתורה' עמ' 320 ואילך. וראה עוד מה שהארכנו על נושא זה לאחרונה במבוא לפירוש רס"ג לספר ויקרא, 'פירוש התורה לרב סעדיה גאון - ספר ויקרא', מכון עלה זית (בדפוס).

159 ענין זה שנאו רס"ג גם ב"הקדמה הקטנה" המובאת לעיל, ע"ש ובהערה שהרחבנו ממקורות רבים. בכת"י א נוסף: 'תהדר ויתרומם ישתבח ויתעלה. אשרי אדם מצא חכמה ואדם יפיק תבונה'. בתרגום החתימה נעזרנו בסיועו של רמ"ע פרידמן ויבוא בזה על הברכה.

הערות למקור הערבי

א	כאן נקטע כתב היד.	כח	ד נוסף: בד'לך אלפעל.
ב	בשמ' רחמ' בשם ה' נעשה ונצליח שרח אלתורה לראס אלמתיבה רב סעדיה ז"ל [והו] ד. וזו תוספת של דירינבורג שנוספה ע"י מעתיק מאוחר במקור שעמד לפניו. ב-11 ישנו קרע וטשטוש בשיעור מילת רחמ'.	כט	אלצ'רב ז] ליתא ד.
ג	ב-2 נכתב לפני תחילת ההקדמה: ע'מ'ל' ע'ש'ו'. ב-ה: אל[...]. עליה. ב-1: מרן מרי מרואתא. ברחצנוהי מיתקיפין ובחילוהי מית[...]. ובסיעתוהי מיתעדנין.	ל	מן צ'רוב אלתאדיב ז] ליתא ד.
ד	אלמקדם ו ז] אלמקדם ד.	לא	יקול ז] יקאל ד.
ה	אלנבוה 11 ד ו ז] אלנביה ה.	לב	ת'וג'אזא ז] תג'אזי ד.
ו	אלמסמי ד ה ו ז] אלמסמא 11 ז.	לג	תעמל ז] תפעל ד.
ז	אלתוריה ה ז] אלתוראה ו ז. אלתורה 11 ד.	לד	והו ז] והד'א ד.
ח	אלקדימה 11 ה ו ז] אלקדיסה ד.	לה	יתצוור ז] ליתא ד.
ט	אהל 11 ה ו ז] ליתא ד.	לו	ואלצ'רב אלת'אלת' ז] ואלת'אלת' ד.
י	זמאן ד ה ז] אלזמאן 11 ו ז.	לז	יכ'בר ד] וכ'בר ז.
יא	ווס'נה ז] ליתא.	לח	אקתד'פו ד] אקתרפו ז.
יב	ה י נוסף: (י) אל)מתולי דלך. וב-11 ד ו ז ליתא.	לט	פלמא כאן הדא הכדי ז] ליתא ד.
יג	מתנאהיין ד ה ז] מתנאה ו.	מ	אלמשרע ג'ל ועלא ז] ליתא ד.
יד	ואלפצ'ל ה ז] ואלפעל 11 ג ד ו.	מא	פיה ז] ליתא ד.
טו	11 ג נוסף: ואל[...]. ו[...].	מב	אלצאלחאת ז] אצלחאת ד.
טז	וג'וד 11 ג ז] וג'ודא ד ו י. וג'ודא ה.	מג	אלסייאת ז] אלסיאת ד.
יז	חקיקה] אלחקיקה ז.	מד	ד נוסף: קד.
יח	עד כאן 11 ו.	מה	תקדמו וקת תנזילה ז] תקדמוהם ד.
יט	אלעאלי ד] אלעלי ה.	מו	אצלא ז] אצל ד.
כ	ואנהאם ד ז 21 (והוגה בין השיטין כב-21 ב כדלהלן) ז] ואנהאמהם ה. ואהאדהם ז.	מז	אלאצול ז] אלת'לאת' צ'רוב ד.
כא	עד כאן ה.	מח	אלתוריה ז] אלתורה ד.
כב	אלצ'רב ז] ליתא ד.	מט	לא ז] ולא ד.
כג	מן ז] ליתא ד.	נ	כמא קאל ז] כקולה ד.
כד	אמרנה ז] אמר ד.	נא	יהלך ז] תהלך ד.
כה	ענה אלא אנה ז] מנולא אד' ד.	נב	הו ז] ד'לך ד.
כו	מא ז] מן ד.	נג	בקולה ד] כקולה ז.
כז	מן ז] ען ד.	נד	ד נוסף: כקולה.
		נה	פן תורש ז] שנה וגו' ד.
		נו	בקולה ד] בקולה ז.
		נז	וחכי ז] והי ד.
		נח	אלתוראה ז] אלתורה ד.
		נט	לאן ז] לכוון ד.
		ס	במא חמדה ד] כמא אמרהם ז.

סא סבק הו ז] סבקהם ד.	פו פי כתאב מפרד] ליתא ל.
סב ען מא ז] עמא ד.	פז קול ד ח] קום א.
סג פעל מן] נשמט מחמת הדומות ז.	פח ולא מן מסאיל אלמכאלפין ולא מן אלרד עליהם א ח ל] נשמט מחמת הדומות ד.
סד וינהי יעד ד] ויעד ז.	פט אלתוריה א ח] אלתורה ד וכן בסמוך.
סה ואלא ד] ואליהא ז.	צ עד כאן ח ב1.
סו סיאיר ד ז] ליתא ג2.	צא ונצ'אם] ונט'אם ד.
סז אלכתב אלנביה' ז] כתב אלנבוה' ד.	צב מנהם א ל] מנהא ד.
סח ועלי ג2 ד] עלי ז.	צג יכ'אלטהא א] יכ'אלטה ד.
סט יערפון ז ח] יעלמון ד.	צד פאדן א] וואן] כאן ד.
ע אלעזיז יעלם ז] עאלם ד. ח ליתא אלעזיז.	צה תפריע א ל] תשריע ד. ח' בן־שמאי (שם) העיר שגירסה זו לא מתקבלת על הדעת כי החקיקה אינה מסורה ביד האדם.
עא אלקדיר ז] אלקאדר ג2 ח אלכ'אלק ד.	צו צנאעה' ד] מנעה' א.
עב ד נוסף: מא יריד.	צז ובמא ד'א יזול ד] במא ראי חאל א.
עג מאדה ג2 ח ד] מדה' ז.	צח קצה א] קצץ ד.
עד מדה' ולא זיאדה ז] מאדה' ג2 ד.	צט פי א] ליתא ד.
עה מן אצול אלאמאנאת נחו אלשראיע אלעקליה ג2 ד ח] נשמט מחמת הדומות ז.	ק אלי א] עלי ד.
עו כאלחק ד] באלחק ז ח.	קא פי א] ליתא ד.
עז ואלחג'ה אלאכ'רי ג2 ד] ואלאכ'רי ז ח.	קב בסיט ד] בציט א.
עח פי מא ד] ליתא ז.	קג אלנץ א] נץ אלתורה ד.
עט עד כאן ג2 ב.	קד אליאה א] איאה ד.
פ ד ח נוסף: קד.	קה אלמרעד א] ואלמרעד ד.
פא מן ז] ליתא ד ח.	קו אלקול א ד] אלקום ל.
פב אלחג'ה וממא פי ז] ליתא ד.	קז ב-א נוסף: תם אלמצדר אלצגיר.
פג אלתוריה ז ח] אלתורה ד.	קח נקצתהא] אנקצתהא א.
פד מכאן התפרסם ע"י ח' בן שמאי (מפעלו של מנהיג עמ' 288-286).	קט אנא] ליתא א.
פה נץ בסיט אלתוריה ז] בסיט נץ אלתורה ד. בסיט נץ אלתוריה ח. כתאב בסיט נץ אלתוריה ל.	קי ב-א נוסף: עז' וג'ל סבח' ותע' אשרי אדם מצא חכמה ואדם יפיק תבונה.

חתימת רס"ג לתפסיר התורה, נכתב בחמת שבסוריה בשנת 1449
באדיבות ספריית אוקספורד